

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

«Система мобілізації Збройних Сил УНР (1918–1919 років)»

Магістерська робота

Студента VI курсу:

Групи ГІС 20/М

освітньої програми «Історія»

другого (магістерського)

рівня вищої освіти

Сенети Назарія Борисовича

Науковий керівник:

Доктор іст. наук, професор

Задунайський Вадим Васильович

Львів 2021р.

Сенета Н.Б. Система мобілізації Збройних Сил УНР (1918–1919 років): Магістерська робота : (032 «Історія та археологія») / Н.Б. Сенета / Український католицький університет. Кафедра історії; Наук. кер: д.і.н. , професор Задунайський В.В. – Львів: УКУ, 2021. - 96 с.

Анотація: у роботі проаналізовано зовнішню та внутрішню політичні і соціальні обставини ,у котрих формувалася та діяла мобілізаційна система Збройних Сил УНР. Продемонстровано моделі її функціонування та підходи до її будівництва. Виявлено взаємозв'язок між особливостями функціонування даної системи та соціально-етнічним складом населення. Порівняно підходи та хід будівництва мобілізаційної системи УНР, Добровольчій армії, козацьких формуваннях Дону, Кубані та Терикю , Польщі.

Ключові слова: УНР, війська УНР, мобілізаційна система, мобілізація, анти-гетьманське повстання, Директорія, більшовики, друга україно-радянська війна, україно-польська війна , ГА, ЗУНР, Добровольча армії , Донські козаки, Кубанські козаки, Терські козаки, Друга Річ Посполита .

Abstract: The article analyzes the external and domestic political and social circumstances under which the mobilization system of the Armed Forces of the Ukrainian People's Republic was formed and operated. Models of its functioning and approaches to its construction are shown. The relationship between the peculiarities of the functioning of this system and the socio-ethnic composition of the population is revealed. The approaches and the course of building the mobilization system of the Ukrainian People's Republic, the Volunteer Army, the Cossack formations of the Don, Kuban, and Terik, the Second Commonwealth are compared.

Keywords: UPR, UPR troops, mobilization system, mobilization, anti-Hetman uprising, Directory, Bolsheviks, Second Ukrainian-Soviet War, Ukrainian-Polish War, GA, ZUNR, Volunteer Army, Don Cossacks, Kuban Cossacks, Terek Cossacks, Second Commonwealth.

Терміни та скорочення використані у роботі

Скорочення

ЦД – Центральні Держави

УД- Українська Держава

ДВ- Державна Варта

ПСВ- перша світова війна

ГА- Галицька армія

УНР- Українська Народна Республіка

ЗУНР- Західноукраїнська Народна Республіка

МЗС- Міністерство зовнішніх справ

ПВ- Політичний відділ

МВС- Міністерство внутрішніх справ

ВП- Військо Польське

Терміни

Запілля (або іншими словами тил) – це переважно захищений регіон держави в котрому не ведуться бойові дії. Тому , він несе функцію місця з якого надходять ресурси , також є місцем де можна поповнити та відновити боєздатність підрозділів.

Мобілізація- це швидку акумулювання усіх наявних сил для досягнення визначеної мети. У контексті даної теми ,під мобілізацією розуміється військовий призов до лав збройних формувань за для набуття ними більших бойових спроможносте.

Рейд- рейдові дії передбачають формування невеликих армійських з'єднань, метою котрих є проникнення в тил противника та діяльність в ньому з метою дезорганізації його ліній комунікацій та знищення тилової інфраструктури.

ЗМІСТ

Вступ.....	4ст.
Розділ І. Військово-політична ситуація на українських землях з листопада 1918 р. – до листопада 1919 р.....	13ст.
1.1 Повстання проти Гетьмана і відновлення УНР.....	13ст.
1.2 Причини, зміст і наслідки війни УНР і Радянської Росії.....	24ст.
1.3. Війна між УНР і Польською державою.....	30ст.
1.4. «Отаманщина» і УНР.....	35ст.
Розділ ІІ. Мобілізаційна система УНР.....	41ст.
2.1 Поняття «мобілізація» та досвід її проведення на теренах УНР.....	41ст.
2.2 Моделі побудови мобілізаційної системи УНР, підходи до проведення мобілізації, ефективність проведення	50ст.
2.3 Демографічні та соціальні аспекти мобілізації в УНР.....	56ст.
Розділ ІІІ. Порівняння моделей мобілізації УНР та її противників і союзників.....	67ст.
3.1 Система мобілізації в Червоній армії.....	67 ст.
3.2.1 Мобілізаційна система в Добровольчій армії.....	70ст.
3.2.2 Система мобілізації у козацьких військах Дону, Кубані та Терикуну...	72ст.
3.3 Система мобілізації в Польщі.....	76ст.
3.4 Порівняння сторін за критеріями.....	79ст.
Висновки.....	81ст.
Список використаних джерел та літератури.....	83ст.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Комплексне дослідження мобілізації до Збройних Сил УНР є дуже важливим і актуальним, бо дозволяє виявити не тільки стан розвитку відповідної галузі тогочасної української військової системи (мобілізаційних інститутів; системи розрахунків; методів проведення тощо), але й виявити взаємовідносини між суспільством і владою. До того ж, результати роботи допоможуть уточнити чисельність всієї армії та окремих угруповань. Доречним буде й вияв рівня збереження попередньої імперської моделі мобілізації та нових підходів до її проведення впродовж революційної доби. Все це сприятиме кращому розумінню засад розбудови Українського війська та державного будівництва у ті складні часи. Також аналіз даної тематики дозволить виявити національні і соціальні групи котрі першочергово залучалися до творення Наддніпрянської армії УНР, а також і ті, які максимально ігнорували цей процес. Не менш важливим є й питання регіонального виміру процесів мобілізації, а також участі міста та села у цьому процесі.

Також це дослідження може посприяти боротьбі з міфами, що утворились як радянською/російською історіографією (про штучність українських державних утворень), так і українськими ура-патріотами та демагогами різних епох.

Поряд із цим, результати цього дослідження може бути корисним і в умовах гібридної війни проти України. Маємо на увазі використання деяких результатів досвіду української політичної та військової еліти впродовж революційної доби початку ХХ століття.

Метою даної роботи є вияв і комплексний аналіз основних тенденцій становлення та розвитку системи військової мобілізації до складу

Наддніпрянської армії УНР у контексті тогочасних суспільно-політичних, військово-стратегічних та соціально-економічних викликів.

Щоб, реалізувати зазначену мету потрібно виконати такі **дослідницькі завдання:**

- Проаналізувати основні військово-політичні зрушення впродовж осені 1918 – 1919 рр.;
- Реконструювати підходи та методи проведення мобілізації до Збройних Сил УНР та виявити їх ефективність;
- Проаналізувати рівень спадковості мобілізаційної системи УНР;
- Порівняти мобілізаційні системи в УНР, Добровольчій армії, козацьких формуваннях Дону, Кубані та Тереку, Радянської Росії та Польщі.

Об'єктом дослідження є військова система УНР за часів Директорії.

Предмет дослідження – мобілізаційна система Збройних Сил УНР (без урахування Галицької армії).

Хронологічні межі охоплюють період від листопада 1918 р. (утворення Директорії УНР та початок повстання проти Гетьмана Павла Скоропадського) до листопада 1919 р. (Відступ залишків Наддніпрянської армії УНР на українські терени, захоплені Польщею)

Територіальні межі відповідають межах території УНР (більшість сучасної території України).

Методологічною основою цієї роботи є системний підхід. Він полягає у системності аналізу процесів будівництва Збройних Сил в УНР, що виявилися в галузі військової мобілізації.

У даній роботі я використовував такі методи:

Історико-критичний метод посприяв дослідженню достовірності залучених архівних документів таких та текстів мемуарів безпосередніх учасників подій збройної боротьби революційної доби.

Історико-порівняльний метод допоміг здійснити порівняння мобілізаційної системи на різних етапах становлення УНР (у тому числі, досягнень і проблем між окремими мобілізаційними структурами та інституціями), а також у порівнянні з досягненнями і прорахунками її противників.

Статистичний метод опрацювання відповідних даних щодо складу населення дозволив виокремити соціальні групи та певні тенденції у підходах до мобілізації.

Історико-генетичний метод дозволив виявити зв'язок між підходами за часів Директорії УНР та попередніми періодами (у тому числі імперської доби)

Використання перерахованих методів надає можливість у повній мірі дослідити зазначену проблематику

Історіографія проблеми. Тематику революційних подій початку ХХ століття. аналізує широке коло дослідників, проте мобілізаційну систему Наддніпрянської армії УНР досі не досліджено у повному обсязі.

Висвітлення дотичної тематики в науковій літературі можна поділити на два етапи.

На першому етапі (тривав до здобуття Україною незалежності) було опубліковано праці безпосередніх учасників революційних подій. Тому вони мають ознаки своєрідного джерела, зокрема, мемуарів. Прикладом є праці Капустянського М.¹, Винниченка В.², Омеляновича-Павленка М.³, Троцького Л.⁴ та Денікіна А.⁵ Серед них треба виокремити працю М. Капустянського,

¹ Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн.1 (Ч. I й II). – Мюнхен, 1946. – С.51

² Винниченко В. Відродження нації/ ч. 3./ Київ–Відень, 1920. – С. 225-232.

³ Омелянович-Павленко, М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага, 1929. С. 17-48

⁴ Троцький, Лев Давидович. Как вооружалась революция : (на военной работе) / Т. 2 : 1919-1920 гг. Кн. 1 : Тысяча девятьсот девятнадцатый год. Москва - 1924. С. 272-282

⁵ 45. Деникин А. И. Очерки русской смуты: — Т. I–V.. — Париж; Берлин: Изд. Поволоцкого; Слово; Медный всадник, 1921–1926.; Москва: «Наука», 1991.; Айрис-пресс, 2006. — (Белая Россия). — ISBN 5-8112-1890-7.

який перебував на важливих посадах у штабах Наддніпрянської армії УНР. Тому її зміст має ознаки важливого джерела з історії збройних формувань УНР (у тому числі містить інформацію про їх чисельність та склад).

На другому етапі, котрий розпочався на початку 1990-х років було опубліковано низку наукових робіт вітчизняних дослідників, які успішно використовували архівними матеріали. Це дозволило критично оцінити доробок попередників. Прикладом такого підходу є праця М. Ковальчука⁶ у котрій слушно аналізується й зміст роботи Капустянського М. (має місце підтвердження, або спростування певних даних щодо чисельності військ УНР). Відзначимо змістовні публікації В.С.Голубка⁷, присвячені розвитку військової системи УНР за часів Центральної Ради та Української Держави П.Скоропадського.

Важливі сторінки військового будівництва часів Директорії УНР висвітлено в дослідженнях Ткачука П.⁸ та Демчучена О. В⁹ них автори проаналізували становлення та розвиток Наддніпрянської армії впродовж 1918-1920 рр.

Окремо виділимо доробок В. Задунайського, який присвітив значну увагу різноманітним військовим питанням напередодні та в роки Української революції. Значна кількість публікацій стосується військового будівництва революційної доби в УНР¹⁰. Також В.Задунайський дослідив особливості

⁶ Ковальчук М. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів / Ковальчук М. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 2007. - 12. - С. 163

⁷ Голубко В. Збройні сили України періоду національної революції 1917—1921 рр.// Історія Українського війська. Навчально-методичний посібник. — Львів, 1999. — С. 74—90. ; Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення і боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997. — 275 с.; Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії. // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. —Львів, 1999. — № 377. — С. 28-39

⁸ Ткачук П.П. . ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР/ Видавництво “Львівська політехніка” №612 ,2008 С.92

⁹ Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Демчучен. — К. : Національна академія оборони України, 2009. С. 27

¹⁰ Задунайський В. В. Збройні сили УНР (1917-1920рр.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1995. — 235 с.; Задунайський В. Ранги та посади Наддніпрянської Армії // Київська старовина. — 1994. — №4. — С. 104-110.; Задунайський В. Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917-1919 рр.) // Схід. — 2001. — № 3. — С. 60-62 ; Задунайський В. Становлення та розвиток культурно-освітніх та релігійно-духовних структур у Наддніпрянській армії УНР (1918-1920 рр.)// Вісник Донецького Університету. Серія Б. Гуманітарні науки. — 2001. — № 2. — С. 172-178. ; Задунайський В. Вплив козацьких військових традицій на становлення Збройних Сил УНР в 1920 р. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. — 2002. — № 2. — С.168-175. ;Задунайський В. Загальновійськовий та козацький аспекти становлення структур Наддніпрянської Армії УНР (листопад 1918- лютий 1919 рр.) // Донецький вісник НТШ. — Донецьк, 2003. — Т. 4. — С. 262-268.; Задунайський В. Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917-1920 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. — Донецьк, 2008. — № ½. — С. 252-

військової системи Кубанського і Донського козацтва напередодні та в роки революції 1917-1921¹¹. Проаналізовано дослідником і цікаві аспекти воєнного мистецтва українських та козацьких повстанських формувань зазначеної доби¹².

Наприкінці короткого огляду вітчизняної історіографії згадаємо й праці, в яких автори дослідили деякі аспекти суспільно-політичної ситуації та менталітету мешканців України, що допомогло проаналізувати їх ставлення до мобілізації. Сюди можна віднести роботу Кудінова Д.¹³ в котрій проаналізовано менталітет селян та його політичні прояви, що в подальшому буде основним чинником, котрий визначатиме характер «отаманщини» та особливості мобілізації. Також у даному напрямку слід зазначити роботу

258.; Задунайський В. Структура вищого управління військ Української Народної Республіки за часів Центральної Ради (квітень 1918 р.) і Директорії (лютий 1919 р.): спільне і відмінне // Військово-науковий вісник. – Випуск 27. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 176-189.; Задунайський В. Зміни у системі вищого управління Збройних Сил Директорії УНР влітку-восени 1919 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 28. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 85-96.; Задунайський В. Розвиток системи вищого військового управління Збройних Сил УНР в 1920 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 29. – Львів: НАСВ, 2018. – С. 121-133.

¹¹ Задунайський В. Використання “лави” козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 262-267.; Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.; Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.; Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 204 с.; Zaduński V. Two types of individual armed combat of the Kuban Cossaks before World War I: reasons, content and essence // East European Historical Bulletin. – № 14 (2020). – S. 65-75.– 2020. – № 14. – S. 65-75.

¹² Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г.Шкуро // Військово-науковий вісник. – Випуск 32. – Львів: НАСВ, 2019. – С. 121-134.; Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28-29 листопада 2019). Частина I. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка. ФОП Цьома С.П., 2019. – С. 41-45.; Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого, Н.Махна і В.Білаша) // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м.Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К.В.Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8-13.; Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. // Lituanistyka I wschodznawstwo. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. S. 359-369.; Задунайський В. Спогади Ф. І. Єлісеєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 35. – Львів: НАСВ, 2021. – С. 125-141.; Задунайський В. Військова хитрість «Заскочити зненацька» у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків-повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісеєва та А. Шкуро навесні 1918 р. / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 30. – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, ПП Лисенко М.М., 2021. – С. 306-314

¹³ КУДИНОВ Д. В. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1900 Р. – ЛЮТОМУ 1917 Р.: ІСТОРИОГРАФІЯ// КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.- Київ, 2015 р. С.288-290.

дослідниці Котової С.¹⁴ у котрій вона дослідила формування образу ворога підчас ПСВ , котрий в подальшому буде мати значний вплив на відносини між українським населенням та німецькими військами у період УД.

Певну користь для дослідження військової мобілізації за часів Директорії УНР мало ознайомлення з працями сучасних українських науковців, в яких вони аналізували загальну військово-політичну ситуацію в роки революції 1917-1921, або окремі політичні та повстанські рухи цієї доби. Серед таких можна виділити праці Реєнта О.¹⁵, Верстюка В.¹⁶ та Коваля Р.¹⁷

Далі відзначимо доробок зарубіжних авторів коті хоча і не аналізували на пряму систему мобілізації Збройних сил УНР ,проте надали важливі свідчення стосовно мобілізаційних систем Польщі, Радянської Росії , ДА та козацьких формувань(Дону, Кубані й Тереку), що сприяє глибшому аналізу та порівнянню їх з аналогом в УНР. Серед польських дослідників можна виділити праці дослідників Ставецького П.¹⁸, Вищельського Л.¹⁹ В російській

¹⁴ Котова С.В. «Образ ворога» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої Світової Війни (1914–1918 рр.)// Дніпровський Національний Університет імені Олеся Гончара.- Дніпро,2019 р. С. 213.

¹⁵ Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна. Перша світова війна (Велика війна) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 162

¹⁶ Верстюк В. Ф. Громадянська війна в Україні 1917—1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 213. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.

¹⁷ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – Київ, 1919. – 616 с.; Героїзм і трагедія Холодного яру. Збірник. – Київ, 1996. – С. 197-199

¹⁸ Stawecki P. ,Wojsko Polskie i społeczeństwo w latach 1919-1920 w świetle raportów i komunikatów naczelnych władz wojskowych /Przegląd Historyczno-Wojskowy 13 (64)/4 (242), 2012 С.7-28

¹⁹ Wyszczelski L. , Powstanie i rozwój Wojska Polskiego w latach 1918-1921/ LECH WYSZCZELSKI WARSZAWA, 2007 С. 28; Wojsko Polskie w latach 1918–1921, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006. 529с. - С. 97

історіографії даної тематики стосувались роботи Карпенка С.²⁰, Краснова П.²¹, Малукала А.²², Несторова О.²³

Отже, в історіографії ще не повною мірою розкрита тема мобілізаційної системи УНР та споріднених з нею явищ.

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали з ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) та ДАЧО (Державний архів Чернігівської області), документи з котрих залучені задля чіткішого окреслення подій у контексті котрих формувалась мобілізаційно система УНР, а також робилась спроба реконструкції мобілізаційної системи УНР та виявлялися особливості її діяльності.

Саме вони мали першорядне значення для реконструкції соціально-політичних подій, котрі відбувалися на терені УНР в кінці 1918 р. – протягом 1919 р. і впливали на особливості побудови мобілізаційної системи УНР, а також дозволили виявити її спадковість і порівняти з відповідними системами в Добровольчій армії, козацьких формуваннях (Дону, Кубані й Тереку), Радянської Росії та Польщі.

Цінними виявилися й агентурні відомості про ситуацію на теренах України (зокрема від 22 жовтня²⁴ і 7 грудня 1918 р.²⁵; копія телеграми Поліського губерньського старости Міністру внутрішніх справ УД про

²⁰ Карпенко С. В. Белые генералы и красная смута / С. В. Карпенко. — М.: Вече. — 2009. С. 82-110

²¹ Краснов П. Н. История войска Донского. Картины колишнього Тихого Дону. - Москва.: Вече, 2007. С. 228

²² Малукало А. Н. Кубанське козацьке військо в 1860-1914 рр.: організація, система управління і функціонування, соціально-економічний статус, Краснодар: Кубанькіно, 2003 С. 59

²³ Нестеров О. В. От красногвардейских отрядов до регулярных частей Красной Армии. // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 3. — С.46-50.

²⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 110

²⁵ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 114

безперешкодний пропуск більшовиків через український кордон²⁶; Ноти комісару закордонних справ Росії²⁷; Наказ № 6 в.о. повітового коменданта Звенигородського повіту²⁸; Текст присяги вояка УНР від 27 березня 1919р.²⁹; Закон УНР про Мобілізацію Армії УНР 15 Жовтня 1919 р.³⁰; Наказ коменданта м. Катеринослава про мобілізацію до Війська УНР.26 грудня 1918 р.³¹; Статут про військову повинність Російської імперії від 31 травня 1915р.³²)

Важливу роль відіграло залучення мемуарних праць Винниченка В. «Відродження нації»³³, Омеляновича-Павленка М. «Українсько-польська війна 1918-1919»³⁴, Антонова-Овсієнка В. «Строительство Красной Армии в революции»³⁵, Троцького Л. «Как вооружалась революция»³⁶ та Денікіна А. «Очерки русской смуты»³⁷.

Згадані джерела є достатньо інформативними, а тому дозволяють здійснити дослідження зазначеної проблематики.

²⁶ Копія телеграми Поліського губернського старости Міністру внутрішніх справ УД про безперешкодний пропуск більшовиків через український кордон внаслідок договору з штабом німецької дивізії. 3 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 250. Арк. 15

²⁷ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2016. – С. 155

²⁸ Наказ № 6 в.о. повітового коменданта Звенигородського повіту, згідно з розпорядженням Директорії, про заборону самочинних формувань [кін. 1918 р.]. Державний архів Черкаської області ДАЧО, ф. Р-498, оп. 1, спр. 1, арк. 57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=14>

²⁹ Текст присяги вояка УНР від 27 березня 1919р. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 5, арк. 151

³⁰ Закон УНР про Мобілізацію Армії УНР. 15 Жовтня 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 1

³¹ Наказ коменданта м. Катеринослава про мобілізацію до Війська УНР. 26 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 2143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5

³² Статут про військову повинність від 31 травня 1915р. - (Т. 4 :Статут про військову повинність. - 1915.)

³³ Винниченко В. Відродження нації/ ч. 3./ Київ–Відень, 1920. – С. 225-232.

³⁴ Омелянович-Павленко, М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага, 1929. С. 17-48

³⁵ Антонов-Овсеєнко В. А. Строительство Красной Армии в революции. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 10

³⁶ Троцкий, Лев Давидович. Как вооружалась революция : (на военной работе) / Т. 2 : 1919-1920 гг. Кн. 1 : Тысяча девятьсот девятнадцатый год. Москва - 1924. С. 272-282

³⁷ Деникин А. И. Очерки русской смуты: — Т. I–V.. — Париж; Берлин: Изд. Поволоцкого; Слово; Медный всадник, 1921–1926.; Москва: «Наука», 1991.; Айрис-пресс, 2006. — (Белая Россия). — ISBN 5-8112-1890-7.

Структура роботи обумовлена її метою і дослідницькими завданнями, а тому складається зі вступу, трьох розділів, висновків та переліку джерел і літератури.

Перший розділ присвячений аналізу військово-політичної ситуації на українських землях з листопада 1918 р. – до листопада 1919 р. У ньому висвітлено головні аспекти, котрі вплинули на формування системи мобілізації Збройних Сил УНР (війна з Радянською Росією, Польською державою, Збройними Силами Півдня Росії та специфічні відносини з «Отаманщиною»).

Другий розділ містить аналіз системи мобілізації Наддніпрянської армії УНР з урахуванням особливостей її діяльності за нових обставин революційних часів та певної спадковості. Також, буде проаналізовано статистичні дані щодо складу населення задля виокремлення соціальних груп і пояснення певних тенденцій мобілізації.

Третій розділ присвячено порівнянню мобілізаційних систем та наслідків їх дій в УНР; Добровольчій армії; козацьких формуваннях Дону, Кубані та Терику; Радянської Росії й Польщі.

Розділ І. Військово-політична ситуація на українських землях з листопада 1918 р. – до листопада 1919 р.

1.1 Повстання проти Гетьмана і відновлення УНР.

Після падіння Тимчасового уряду та захоплення влади в Петрограді більшовиками Центральні держави постають перед питанням вирішення проблеми Східного фронту³⁸. Здавалось би це успіх для ЦД так ,як один з найважливіших опонентів пав і тепер Східний фронт не становить небезпеки. Проте з'являється новий клубок проблем котрі слід розплутати ,як вибудувувати відносини з новими владами на місцях ,як от Центральна рада в Україні котра уже давно взяла курс на автономію ,як протистояти більшовикам які висловлюють ідеї експорту революції по всій Європі, звідки отримати продовольство, криза з яким назріває?

³⁸ Реснт О. П. Перша світова війна і Україна. Перша світова війна (Велика війна) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 162

Тому ,в цих умовах котрі склалась країни осі змушені були піти на рішення єдине можливе в цій ситуації. Втіленням цього рішення став Брест-Литовський мирний договір. По суті створення буферної зони від більшовицької загрози та зони стабільності в тій мірі в котрій ця територія могла б забезпечувати ЦД продовольством.³⁹

Після підписання Брест-Литовського мирного договору 9 лютого 1918 р. в котрому були прописані умови миру між УНР з однієї сторони та Четвертним Союзом (Німецької імперії, Австро-Угорщини , Османської імперії та Королівства Болгарія) з іншої.⁴⁰ Окрім типових ,як для такого типу документів положень про кордони , полонені , обов'язки сторін були також пункт про обмін товарами. Зазвичай такі домовленості укладаються опісля мирних переговорів і по них проводяться окремі переговори. Проте судячи з того ,що пунктом №7 в угоді було винесені такого роду домовленості з акцентом на обмін сільськогосподарськими товарами. Такий поспіх базувався на зовнішньо політичному та внутрішньо політичному становищі в країнах Четвертного Союзу(у першу чергу Німеччини та Австро-Угорської імперії) населення котрих страждали від нестачі продуктів.

УНР не менш ЦД була зацікавлена в мирному договорі та його умовах , позаяк ЦД обіцяли надати підтримку у війні з більшовицькою Росією та визнати УНР , як державу.

Завдяки підписанню Брест-Литовського миру УНР змогла з перемогою вийти з першої радяно-української війни та відновити свою територіальну цілісність ,що було не можливо зробити без військової підтримки з боку ЦД.⁴¹

³⁹ Hart P. The Great War: A Combat History of the First World War. Oxford University Press, USA, 2013. С. 22

⁴⁰ Мирна угода між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з однієї та Українською Народньою Республікою, з іншої сторони (Берестейський договір) (9 лютого (27 січня за ст. ст.) 1918 р.)

⁴¹ Щусь О.Й. Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917-1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : А — В. — 688 с. : іл. — ISBN 966-00-0734-5.

Ці зовнішньо-політичні обставини котрі дозволили УНР існувати в кінцевому результаті погубили її та привели до влади Павла Скоропадського. Німецькі і Австрійські війська звільнивши її територію від більшовицьких військ на , що УНР була не здатна самостійно. Природньо ,що натомість почали вимагати від свого союзника, сателіта (в залежності від трактування), виконувати умови договору і постачати продовольство на експорт.

Тому, якщо з соціалістичним характером влади в УНР Центральні держави ,ще можуть миритись то з загрозою для них самих через не ефективність поставок, змушують їх до дій по втручанню у внутрішню політику. Щоб налагодити без перебіжні поставки продовольства влада Німеччини та Австро-Угорщини підтримує встановлення влади Скоропадського 29 квітня 1918 р. відбувається державний переворот.⁴² Наслідками якого став перехід влади від Центральної Ради в руки Гетьмана. Того ж дня відбулась публікація грамоти «До всього українського народу» від 29 квітня 1918р.⁴³ , метою котрої було роз'яснення народу України про події в державі та курс влади у майбутньому. У зв'язку з не вмінням та не ефективністю управління країною Центральної Ради ,як мовиться в грамоті, щоб виправити ситуацію на благо прийшлося перебрати владу на себе. Та поставити до відома ,що усі вибрані органи та включно з Центральною Радою та Малою Радою розпускаються ,також розпускаються і земельні комітети. Обіцяно ,що після стабілізації ситуації , будуть проведені вибори до органів законодавчої влади. Усі постанови Тимчасового уряду і Центральної влади скасовуються. Заклик до допомоги П.Скоропадському у розбудові Української Держави звернений до всіх національностей та віросповідань. З першого ж документу , нова влада, в документах не вживає соціалістичну та популістичну риторичку та не робить

⁴² Мироненко О. М. Верховне управління Українською державою (квітень — грудень 1918) // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Київ, 1995. — к.б.

⁴³ Грамота до всього українського народу , від 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003300-18#Text>

реверансів в сторону лівих партій та профсоюзів, як це було прийнято у попередників.

Особливістю нової влади є узгодження своїх позицій стосовно дій як у внутрішній так і у зовнішній політиці з ЦД ,як приклад узгодження позицій , розмова посла Німеччини в Києві Мумма А. з прем'єр-міністром Лизогубом Ф. стосовно призначень в міністерствах та поради Мумма А. стосовно укріплення українського елемента в міністерствах ,щоб не допустити Великоросійський реванш.⁴⁴

Також світло на положення Гетьмана перед німецькими військами розкриває наказ німецького командувача від 22 травня 1918 р. військами на території України Айгорна Г. до підрозділів.⁴⁵ В котрому йдеться про те ,що німецька влада підтримує та вважає легітимним Гетьмана і уряд та буде в лиці своєї армії надавати ,як військову так і господарську допомогу своєму союзнику. Німецьким частинам повідомляється ,що вони мають підтримувати спокій і порядок на віриних їм територіях і військовим шляхом придушувати повстання ,ці дії характеризуються, як «най безпощадніші для придушення повстання в зародку» . Також дати майбутніх виборів та чисельність армії Гетьман погодився узгоджувати з німецьким командуванням . Німецько військово польові суди за цим документом мали право діяти і підпорядковувались постановам німецького військового командування про свою діяльність а не місцевим законам. Ці відомості свідчать про рівень залежності Гетьмана від зовнішнього впливу ,позаяк без наявності власних потужних збройних сил він не те, що не міг забезпечити безпеку держави ,але й банально підтримувати порядок. Гетьман котрий не мав легітимності серед населення позаяк не був обраний на загально національних виборах та користувався частковою легітимністю був вигідний Німцям так, як був набагато податливішим до співпраці з ними. Його передники ЦР були менш

⁴⁴ Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936. С-75

⁴⁵ Там само С. 66-68

піддатливі так, як опирались (при наймі вірили в це) на легітимність серед народу.

Що стосується експорту продовольства з України за влади Гетьмана, то 23 травня 1918р. був складений проект наказу німецьким штабом на випадок страйку на українських залізницях.⁴⁶ Котрий передбачав розстріли і насильницьке наведення порядку в життєважливій галузі для Німеччини. Проте з поправкою ,щодо узгодження з українською владою, позаяк смертна кара в УД заборонена. Це демонструє, що заради своїх національних інтересів німці готові діяти радикально і агресивно. Проте німецький посол в Києві Мумм у своїй телеграмі в МЗС Німеччини говорить⁴⁷ ,що так як політика Німеччини на території України не буде відповідати по задумам політиці Німеччини в Бельгії(йдеться по суті про пограбування країни) її слід проводити не військовими а адміністративними методами. Це говорить нам про те ,що політика Німеччини не була при наймі у своєму задумі колоніальною спрямованою на виснаження України ,про не рівноправне ставлення в положенні двох партнерів було присутнє.

Проте ще одна телеграми Мумма А. в МЗС Німеччини дають чітку картину втручання в внутрішні справи України та безпосередньо в життя селен. У телеграмі №118 йдеться ,що для стимулювання економіки України потрібні примусити селян викупити захоплені ними в поміщиків земельні ділянки ,що надасть державі додаткові кошти для виплат.⁴⁸ Цей крок по втручання в життя українського села безумовно ніс конфлікт інтересів з селянством , бо в

⁴⁶ Крах германской оккупации на Украине = Zusammenbruch der deutschen okkupation in der Ukraine : (по документам оккупантов) / под ред. М. Горького [и др.]. – [Москва]: История гражд. войны, 1936. – 205, [2] с. : фот. – ("История гражданской войны" в документах ; вып. 1). С.170 - С.69. – Режим доступа: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_b ook&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003623

⁴⁷ Крах германской оккупации на Украине... С-90

⁴⁸ Там само С-85

разі не сплати коштів за землю її в них мали забрати. Хоча з правової точки зору селяни не мали права захоплювати чужі землі та мали їх звільнити після вимог власників, проте з точки розу лояльності селян до влади цей крок негативно вплинув на відношення селян до влади.

У своїй праці дослідник Мокін І.С.⁴⁹ проводячи паралелі з роботою Н. Макіавеллі говорить ,що Г. Скоропадській вибудовував та утримував свою владу навколо двох стовпів доблесті та опори на чужу зброю(котра його підвела). Також в цій праці висловлюється слушні думки ,щодо вибудовування влади П. Скоропадського з елементами Абсолютистської влади котра вписується в загально Європейську тенденцію за котрою влада з абсолютистками ознаками здатна в майбутньому вибудувати інституції котрі здатні будуть перейти до конституційної монархії (як і планувалось Гетьманом). А застосування елементів Абсолютизму потрібне заради виживання в умовах коли конфлікт світового рівня на нестабільність в всередині загрожує існування держави. В даній праці є слушне порівняння Держави Гетьмана Скоропадського та методів його управління з Фрідріхом II та Пруссією в умовах семирічної війни. Саме виживання та подальший розвиток держави Пруссії гарантувало застосування абсолютистських практик в державному управлінні і саме цей приклад слугує влучним , позаяк за допомогою ідентичних методів П.Скоропадський хотів досягнути того ж результату. У цьому і криється пояснення чому Гетьман не міг одразу перейти до демократичних методів управління країною а лише постійно наголошував громадянам у своїх зверненнях, що «час демократії» от ,от настане.

Вагомим фактором в провокуванні до повстання був образ німців в світосприйнятті населення, теж не сприяв дружньому ставленню до німецьких військ зі сторони населення. Образ усього німецького ,як «чужого»

⁴⁹ Мокін І. С. Абсолютистські аспекти гетьманату П. П. Скоропадського// НУ «ОЮА».-Одеса, 2013р. с.329-338.

формувався у Російській Імперії на передодні ПСВ задля підготовки населення до імовірної на той час війни з Німецькою Імперією та її союзницею Австро-Угорською імперією.⁵⁰ Природньо ,що під час ведення бойових дій образ німця тепер вже , як «ворога» лише посилювався у свідомості суспільства. Хоча ефективністю формування образу «ворога» російська пропаганда поступалась німецькій чи британській проте все таки вплив на населення відбувався. Тому , одним з факторів ,що вплинули на відношення до нових союзників зі сторони населення України, був образ німців вкладений населенню пропагандою . Цей образ підкріплювався тим ,що через німецьку політику зборів продовольства , вони само підтверджували образ окупанта котрий експлуатує населення у своїх інтересах.

Аналізуючи звіт від 22 жовтня 1918 р. котрий базується на агентурних свідченнях котрі надходили в Освідомчий відділ Державної Варти ⁵¹ , складається картина складної ,але на той час ще контрольованої ситуації в державі . У звітах підкреслюється ,що більшовики активізували свою діяльність (на території Катеринославської губ.) , у тому числі активно повертаються в Україну з території Росії. Доволі поширеними є напади банд та пограбування ,а недостатні заходи ,щодо боротьби з ними пояснюються відсутністю сил та засобів. Великий вклад в підтриманні порядку на території УД ,за оцінкою агентів ,відводиться німецьким військам. Позаяк ,за оцінками даними в звіті не благонадійні громадяни, при поширенні не правдивих чуток про відступ німців «оживляються». Настрій населення оцінюється ,як стан нервового-очікування.

⁵⁰ Котова С.В. «Образ ворога» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої Світової Війни (1914–1918 рр.)// Дніпровський Національний Університет імені Олеся Гончара.- Дніпро,2019 р. С.213

⁵¹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 110

Беручи до уваги наступний звіт від 13 листопада⁵², можна зробити висновок, що ситуація погіршилась нападів банд побільшало, настрої населення незмінні, зазначається активізація «шайок Махна» неподалік ст. Пологи де ними було пущено під укіс локомотив з вагонами та пошкоджено колію, це слугує маркером, щодо переходу на новий рівень конфронтації з супротивниками УД. Роль німецьких військ залишається незмінною щодо участі у стабілізації ситуації.⁵³ Як приклад, що фігурує у звіті, під час загального страйку у Катеринославі 11 листопада було застосовано два батальйони німецької піхоти котрі зайняли стратегічні об'єкти у місті.

Можна припустити, що складнощі в даній Катеринославській губернії в порівнянні з іншими були спровоковані розвинутою промисловістю даного регіону, відповідно притаманним соціальним складом населення котре було лояльне та піддатливе соціалістичним ідеям та підривної діяльності в тому числі і більшовиків.

Звіт від 7 грудня⁵⁴ засвідчує остаточний крах, у звіті фігурують відомості, що міста одне за одним опиняються у руках повстанців (УНР), безпекова ситуація така, що банди грабують та вчиняють напади і сили для протидії цьому в УД відсутні. На Катеринославщині командування 8 корпусу проявило підтримку та перейшло на сторону «місцевих демократичних сил». Німецькі війська без діють і не допомагають у боротьбі УД. Ситуація найкритичніша у прикордонних районах на Північно-Східному (район Гомеля, Новгород-Сіверська) напрямку на котрому загроза відступу німецьких військ, котрі до

⁵²Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 112

⁵³ Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії. // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 1999. – № 377. – С. 28-39

⁵⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 114

цього часу залишались на території України опорою порядку, породжує паніку. Данну ситуацію погіршують активізація Червоних у цьому районі ,проте на той час їх дії локальні. Критичність ситуації висвітлено у даному уривку звіту:

«..у разі залишення останніми зазначених місцевостей, мають бути евакуйовані звідти також і влада, оскільки місцеві сили, при паніці, створеній бандитами, що грабують у цих повітах, самі не стійкі; необхідна присилання хоча б невеликої дисциплінованої частини, інакше положення безнадійне.»⁵⁵

У звіті також вказано ,що загроза на даному напрямку також є через те , що «петлюрівцями» у місті Прилуки (в тилу) проводиться мобілізація до лав повстанців.

Нестабільна ситуацію влади Гетьмана висвітлюється ще у грамоті виданій Гетьманом 10 листопада 1918 р. «Грамота Гетьмана Павла Скоропадського до всіх громадян-українців із закликом зберігати громадський спокій»⁵⁶ в котрій військовий стан поширюється на обширні території майже усього півдня та частини сходу країни. Це свідчить про початок втрати влади Гетьманом.

Проте, формальною причиною анти-гетьманського повстання, вважається видача так званої «Федеративної грамоти»⁵⁷ виданій 14 листопада 1918р. в котрій Гетьман посилається на падіння ЦД в ПСВ і по суті оголошує про нового союзника ,як «Великоросійський рух» та ,що Україна від тепер рухатиметься до федералізації. Це стала останньою краплею для про-українських сил , що підтримували незалежність України. У своїй промові від 15 листопада ,начальник генерального штабу О. Сливинський⁵⁸ говорить ,що потрібно об'єднуватись з арміями Росії (Добровольчою армією), Дону та Кубані задля спільної боротьби з більшовиками і відродження Росії. Також

⁵⁵ Там само.

⁵⁶Грамота Гетьмана всієї України до всіх громадян України від 10 листопада 1918 р.

⁵⁷ ГРАМОТА Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. 14 листопада 1918 р.

⁵⁸ Нарада членів Генерального штабу Української Держави і промова начальника Генерального штабу О.Сливинського (15 листопада 1918 р.)

того ж числа на засіданні Ради Міністрів С.Гербель⁵⁹ наводить список з шести пунктів цілей на котрих повинна концентруватись увага уряду. Першим в списку стоїть пункт «Праця коло відбудування єдиної Росії на федеративних основах і забезпечення Україні всіх прав на розвиток її державності й національної самобутності.»⁶⁰. Це свідчить про те, що про-російські сили в оточенні Гетьмана взяли гору та перейшли від слів до реалізації своїх планів, щодо демонтажу українською державності, під лозунгами боротьби з більшовиками і порятунку України.

Відозва Директорії Української Народньої Республіки⁶¹ виданої 15 листопада 1918 р. за головування В.Винниченка та членів Директорії С.Петлюри, Ф.Швеця, П.Андрієвського. В її тексті апелюється до федераліського курсу з закликом до українського народу боротись проти нього з метою порятунку України та за свої демократичні права. В відозві також акцентується увага на класовій боротьбі з поміщиками, бюрократією та буржуазією котрі перешкоджають мирному руху українського народу до демократії. Основний посил документу, що П.Скоропадський це узурпатор народної влади із його владою потрібно боротись, довгий час боротьба йшла мирними методами, але настав час облишити їх та перейти до радикальних дій. На додачу до звинувачень Гетьмана зі сторони УНР в документі додаються звинувачення в тому, що УД незаконно розстріляла юрбу студентів університету св. Володимира у Києві⁶². Цей інцидент став ще одним аргументом пагубності влади Гетьмана для його опонентів і великою репутаційною втратою для УД.

⁵⁹ Повідомлення Голови Ради Міністрів С.Гербеля про найближчі завдання, які буде вирішувати Український Уряд (15 листопада 1918 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.gerbel.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.gerbel.php)

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Відозва Директорії Української Народньої Республіки (15 листопада 1918 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.vidozva_unr.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.vidozva_unr.php)

⁶² Рапорт начальника Бульварного району державної варті м. Києва інспектору київської столичної Державної Варті про розстріл юрби студентів університету св. Володимира загоном добровільної дружини. 15 листопада 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 177

У відповідь на це Гетьман видає грамоту до офіцерів , козаків та солдатів ⁶³ в котрій закликає до боротьби на місцях з «більшовиками» (ймовірно під цим терміном мали на увазі повстанців УНР) методом їх знищення заради загального блага та порядку.

Ці всі фактори спровокувало збройні виступи проти влади Гетьмана , котра не володіла достатніми силами ,щоб впоратись з збройними виступами. Опора на німецькі війська не виправдала себе ,позаяк після підписання Комп'єнського перемир'я , навіть та частина німецьких підрозділів котрі залишались на території України станом на кінець листопада , початок грудня були бездіяльними. Ігноруючи прохання про допомогу зі сторони УД . Зважаючи на в'ялий спротив повстанню зі сторони гетьманських сил та не підтримки Гетьмана зі сторони населення ,можна зробити висновок , що широкою підтримкою Гетьман не володів⁶⁴. У підсумку боротьба УНР та Гетьмана закінчується Актом зречення Гетьмана від влади ⁶⁵ від 14 грудня 1918 р. в котрому він зазначає зняття з себе повноваження управління державою.

Отже, політику ,що велася ЦД стосовно України в великій мірі була визначена геополітичними та геоекономічними чинниками котрі впливали на ЦД в кінці ПСВ. Потреба в швидких та масових поставках продовольства в ЦД у надії ще змінити хід війни на користі Німеччини. Саме ці чинники спровокували до Бреського миру та у результаті підтримки УНР у війні з Радянською Росією. Проте, ці самі причини і призвели до підтримкою Німеччини ліквідації УНР на користь Української Держави , позаяк німці були

⁶³ Звернення Гетьмана П.Скоропадського до офіцерів, козаків і солдатів (17 листопада 1918 р.) Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)17.Skoropadsky_zvernrnnya.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)17.Skoropadsky_zvernrnnya.php)

⁶⁵ Акт зречення влади Гетьманом П.Скоропадським (14 грудня 1918 р.) Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(12\)14.zrechennya_1.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(12)14.zrechennya_1.php)

зацікавлені в мінімальному порядку та стабільності на території України, що був би достатнім для поставок продовольства, а головне в більш лояльному та залежній від них владі. Проте в достатній мірі не вкладали ресурси та не надавали підтримки Українській Державі для її укріплення та розбудови армії. Анти-німецька фобія в суспільстві котрі існували, як до РСВ завдяки російсько-імперській пропаганді та, що природньо, посилювались під час РСВ, опора Гетьмана на багатих землевласників та не підтримка з боку селян. Наявність великої кількості зброї на руках у населення здебільшого у сільській місцевості, програш ЦД в РСВ, слабкість силових структур УД та наостанок бажання республіканських сил відродити УНР. Усі ці чинники призвели до анти-гетьманського повстання котре в свою чергу здобуло перемогу та відновлення УНР.

1.2 Причини, зміст і наслідки війни УНР і Радянської Росії.

Програш країн Четвертого Союзу та посилення влади більшовиків на підконтрольних територіях, при слабкості та не стабільності влади в Україні (Українська Держава) та анти-гетьманське повстання призвело до початок агресії Радянської Росії проти ново відновленої УНР.

Причинами війни було бажання більшовиків здійснити світову революцію, реалізацію котрої було почато 7 листопада 1917 р. під час перевороту в Петрограді.⁶⁶ В подальшому їх експансія мала встановити владу в межах колишньої Російської Імперії та опісля на території усієї Європи та світу. Тому, території України були першочерговою ціллю для захоплення, зважаючи, як на своє географічне положення, так і на кількість ресурсів, як людських так і природніх, що можна отримати з цієї території. Проте спроба

⁶⁶ Реєнт О. П. Жовтневий переворот у Петрограді 1917. Державний переворот у Росії 1917 а його відлуння в Україні // Енциклопедія історії України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. — 672 с. — С. 165—166.

захопити Україну на початку 1918 р. провалилась , через втручання ЦД та надання ними військової підтримки УНР.⁶⁷

Тому, після падіння УД та в момент слабкості України коли УД та УНР боролися за владу , більшовики вирішили здійснити нову спробу захопити владу на території України. Ця спроба , як і попередня характеризувалася оформленням декорацій ніби все відбувається , як громадянська війна в середині України. Така методика використовувалась більшовиками і у війнах з іншими державними утвореннями , що повстали на території колишньої Російської Імперії , як от Литви, Латвії , Естонії, Фінляндії.⁶⁸

Починаючи з 28 листопада 1918 р. коли Москвою був створений Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України починається поступова агресія⁶⁹ з метою захоплення України. Вже починаючи з числа 18 грудня надходять звіти з переважно з північного та північно-східного напрямку про захоплення більшовиками залізничних станцій та населених пунктів на Чернігівщині та Сумщині. Такий поступовий характер притаманний більшовицькій експансії аж до середини грудня 1918 р.

В телеграмі Міністру внутрішніх справ від Подільського губернського старости від 3 грудня 1918р. є відомості, що більшовики пропускаються німцями через український кордон, котрий вони контролювали⁷⁰. Хоча варто зазначити групи більшовиків були неозброєними , як впливає з зведення,

⁶⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення і боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.

⁶⁸ Голубко В. Збройні сили України періоду національної революції 1917—1921 рр.// Історія Українського війська. Навчально-методичний посібник. — Львів, 1999. — С. 74—90.

⁶⁹ Верстюк В. Ф. Громадянська війна в Україні 1917—1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 213. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.

⁷⁰ Копія телеграми Поліського губернського старости Міністру внутрішніх справ УД про безперешкодний пропуск більшовиків через український кордон внаслідок договору з штабом німецької дивізії. 3 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 250. Арк. 1

проте варто зазначити ,що влада побоюється їх пагубного впливу на населення регіону також не має жодних гарантій ,що на території України вони не володіють схронами зі зброєю.

Порівнюючи другу радянсько-українську війну з першою війною на початку 1918 р. , можна зробити висновок про суттєво повільніший темп наступу Червоних частин підчас другої кампанії . Також слід зазначити про набагато суттєвіше залучення Червоними місцевого елемента з рядів повстанського руху та тісна взаємодія з ними.

Ноти протесту котрі направлялись від Директорії УНР в Москву з вимогами припинити агресію проти України:

«На телеграму Вашу Міністерство закордонних справ повідомляє, що регулярні війська Сівітської Росії, а саме: 9 Курська дивізія, 4 Брянська дивізія, 17 стрілецька дивізія, направлені на Україну. Попереду регулярних військ посилаються партизанські загони, що їх постачає зброєю та засобами воєнне командування. Вже зайняті Валуйки, Куп'янськ, Білгород, Новгород-Сіверський та інші міста, що знаходяться на українській території.. Впевнений, що було б злочином тепер вирішувати стосунки між соціалістичними республіками багнетом. Мирне вирішення цілком можливе.»- нота зі сторони УНР від 3 січня 1919р.⁷¹

Відповіддю на цю ноту ,зі сторони Радянської Росії, була наступною:

«Ваші радіотелеграми від 31 грудня й від 3 січня нами отримані. Не можу не вказати Вам, що відомості, які є у Вашому розпорядженні, не відповідають дійсності. Перелічені Вами військові частини Радянської Росії на Україну не направляються і навіть не перебувають біля українських кордонів. Воєнні дії на українській території у теперішній час ведуться між військами Директорії і військами українського радянського Уряду, який має безумовну політичну незалежність. Між Україною і Радянською Росією не відбувається у цей час ніяких збройних зіткнень. Висловлене у Ваших радіограмах бажання досягнення мирного

⁷¹Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2016. – С. 155

залагодження може стосуватися тільки конфлікту між Директорією та українським радянським Урядом...»-відповідь Радянської Росії 4 січня 1919р.⁷²

Відповідь на ці ноти була дана радянською владою 31 грудня 1918 р. і 3-4 січня 1919 р. в котрій заперечується війна з військами Радянської Росії та стверджується ,що Директорія веде війну з урядом радянської України котрий є цілком незалежним від Радянської Росії. Протягом перших двох місяців військових операцій Червоної армії та її союзників їм вдалось оволодіти всією Лівобережною Україною та з початку березня місяця починається експансія на територію Правобережної України.

Відповідь на питання чому УНР не оголосила війну Червоній Росії одразу після очевидних фактів військової агресії, можна знайти в мемуарній праці В.Винниченка «Відродження нації»⁷³ . В ній він описує сам процес прийняття рішення з приводу оголошення війни, за його словами проти такого оголошення виступив тільки голова(говорячи про себе в третій особі, маючи на увазі голову Директорії тобто В.Винниченка) тобто з цього випливає ,що усі решта члени Директорії були за оголошення війни . Не підтримку цього рішення він аргументує вірою в мир з більшовиками про котрий можна домовитись , головне не оголошувати війну. Аргументацію П.Болбочана та його однодумців , що армію деморалізує такий гібридний стан речей і вони хочуть чіткого оголошення більшовиків ворогами , Винниченко не приймає , не розуміє і навіть, можна сказати, висміює. Його основною помилкою була віра в мир з більшовиками , котра базувалася на прихильності його до соціалістичних ідей ,а не на оцінці реальної картини. Відверто кажучи, в нього не було великого бажання воювати з більшовиками і тому він не може порозумітися з військовими, що призвело 13 лютого 1919р. до його відставки.

⁷² Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). – С. 157

⁷³ Винниченко В. Відродження нації/ ч. 3./ Київ–Відень, 1920. – С. 225-232.

Після ряду бойових операцій Червоної армії та її ситуативних союзників отаманів, війська Директорії залишають за собою лише Поділля та частину Волині.⁷⁴ Контр наступальні дії військ Директорії на весні 1919 р. не увінчалися успіхом і не призвели до критичної зміни ситуації. Проте після підписання «Акту Злуки» 22 січня 1919 р.⁷⁵ в УНР з'явився шанс залучитись підтримкою Галицької Армії в боротьбі проти більшовиків. Проте Галицька армія була зв'язана боротьбою з польською армією котра тривала до 16-17 липня коли УГА перейшла Збруч та опинилась на території УНР. Ще одним фактором котрий давав шанс військам УНР відновити територіальну цілісність був наступ денікінських з півдня проти більшовиків. Тому , розпочинається спільна операція військ УНР та ГА відома під назвою «Наступ на Київ- Одесу» отримавши назву за напрямками наступальних дій. Детально описаний в праці Капустянського М. присвяченій даній операції.⁷⁶ Проте з початку ефективний на перспективний наступ закінчується поразкою в умовах війни , як з Червоними так і з військами Денікіна. До кінця осені 1919 р. Армія УНР виснажується та не має ні зовнішньої підтримки від Антанти ні внутрішніх запасів зброї та екіпірування , та найважчий удар був завданий коли 6 листопада ГА підписує сепаратний мир з Денікіним. Цей період після «розлучення» з ГА в історіографію увійшов під назвою «Трикутника Смерті». Після чого до грудня місяця армія УНР втрачає здатність проводити будь-які наступальні дії та їй залишається сподіватися на пошуки зовнішніх союзників задля власного порятунку. Ситуація ускладнювалась ще і епідемією тифу в лавах армії УНР. Котрий остаточно підірвав боєздатність армії.

⁷⁴ О. Й. Щусь. ВІЙНА РСФФР І УНР 1918—1919 РР. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : А — В. — С. 538. — 688 с. : іл. — ISBN 966-00-0734-5

⁷⁵ АКТ ЗЛУКИ (1919) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Akt_zluky_1919

⁷⁶Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн.1 (Ч. I й II). – Мюнхен, 1946. – С.51

Беручи до уваги доповіді від директора Адміністративного департаменту І. Пащевського від 6⁷⁷ та 16⁷⁸ лютого 1919 р. , до міністра МВС УНР про стан справ в тилу. У доповіді від 6 лютого 1919 р. йдеться про гостру потребу реорганізації міліцейських підрозділів ,котрі евакуювалися в нову столицю Вінницю. З подальшим формування комендантських сотень з благо надійного елементу та направленням їх для підтримання порядку на Волині , Київщині та Поділлі та посилення кадру сил міліції. Також , пропонується створити комендантські сотні , як захід для боротьби з анархією та можливими заворушеннями серед військових та міліціонерів. У звіті від 16 лютого 1919 р. уже йдеться про більш чіткі та радикальні заходи , для наведення порядку на підконтрольній території України. Як міри ,пропонуються привести усю міліцію евакуйовану в місто в бойову готовність , підпорядкувати її Адміністративно-Політичному департаменту, озброїти до кулеметів включно. Пропонується видати коменданту Вінниці наказ про заборону переховування зброї в домівках , пропоноване покарання за порушення закону розстріл. Проводити, стосовно розпорядження, масові труси(обшуки) у Вінниці з метою вилучити усю незаконну зброю у населення. За планом , сформувати резерв міліції та провести нараду по котрій напрацювати план , спільно з військовими, про план дій у разі повстання у місті. Небезпека повстань в тилу є значною , позаяк підкреслюється про не достатність двох міліцейських сотень для підтримання порядку в Вінниці. Загалом ситуація напружена та питання про повстання та заворушення в тилу стоїть з позиції коли та де ,а не якщо.

⁷⁷Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2019. – С. 65

⁷⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2019. – С. 67

Наслідками другої радяно-української війни стало , майже повна втрата територій на котрі претендувала УНР. В наслідок чого відбулась втрата державою , як мобілізаційного потенціалу так і ресурсно-промислового. Без людського потенціалу не можливо ні поповнювати втрати в військових частинах за для підтримання їх боєздатності ,ні розгортати нові військові з'єднання. Без ресурсно-промислового потенціалу не можливо було самостійне налагодження виробництва їжі , зброї, амуніції та медикаментів в достатній кількості, без усіх цих пунктів армія не може вести бойові дії та тим паче претендувати на перемогу у війні.⁷⁹ Втрата доступу до морських портів відрізало Україні можливості вести торгівлю та отримувати підтримку морем.

Тому , втраті котрих зазнала держава Україна в перші місяці агресії визначила в подальшому долю та бойові спроможності її армії. Позаяк, можливості широкої мобілізації були не можливі через втрату територій та ресурсно-промислового потенціалу. Певну деструктивну роль в стабільності та опорі УНР більшовикам, зіграв В. Винниченко (на той момент голова Директорії) котрий не бажав воювати з Червоними і оголошувати їм війну. Можливо і не свідомо, проте тим самим саботував діяльність УНР у сфері оборони держави. Навіть допомога ГА та вікно можливостей у вигляді протистояння більшовиків з Денікіним не змінила кардинально ситуації на користь УНР, та не призвела до досягнення основної цілі УНР перемоги з відновленням територіальної цілісності держави. Спираючись на звіти МВС УНР стосовно , морального стану населення і ситуації в цілому можна підсумувати , що ситуація з повстаннями підбурюваними більшовиками була критичною. Через всюдисущість агітаторів більшовиків та морально-

⁷⁹ Ткачук П.П. . ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР/ Видавництво “Львівська політехніка” №612 ,2008 С.92

психологічний стан населення питання ,що до повстань в тилу стояло з позиції не якщо ,а коли це відбудеться.

1.3. Війна між УНР і Польською державою.

Польська держава в період свого встановлення , постала перед питанням своїх кордонів. В польському суспільстві панувала думка про відновлення Польської держави в кордонах Речі посполитої перед її поділами , інший табір стверджував ,що в склад держави мають увійти території заселені у більшій мірі , як вважали самі поляки, польським населенням , території так званих «Східних кресів».⁸⁰

Проте тут Польська держава стикалася з проблемою ,позаяк території на котрі вона мала претензії уже перебували під контролем або ЗУНР з котрою польська держава вела війну , або під контролем УНР(території Волині, Холмщини, Підлящі, Берестейщині) і їх спочатку потрібно було захопити.

Тому на початку січня 1919р. Польська ⁸¹держава розпочинає бойові дії проти УНР на територіях Холмщини та Волині. Користаючись наступом Червоної армії з півночі на Волинь (з захопленням Червоними Ковеля) через території сучасної Білорусі. Поляки починають наступальні дії проти частин УНР на Волині з заходу і в цей момент армія УНР опиняється під ударами з двох боків. До кінця весни 1919 р . УНР втрачає майже усі території Волині та не має потенціалу більше чинити опір Польській Державі у цьому регіоні. Ситуація ГА в Галичині теж не вселяє надії так ,як плани взяття Львова і Перемишля провалилися ,а польська армія акумулює сили для знищення та витіснення частин ГА з Галичини.⁸²

⁸⁰ Білобровець О. СХІДНІ КРЕСИ В ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (1914-1925 РР.) // Житомирський державний університет імені Івана Франка/ *Studia politologica Ucraino-Polona*/ № 7 (2017).С. 10

⁸¹ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. Львів, 1933. С. 110-120.

⁸² Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів : Інститут українознавства НАНУ; видавнича фірма «Олір», 1995. — С. 297-298.

Аналізуючи спогади генерала М. Омеляновича-Павленка ⁸³ (котрий в цей період перебував в командній структурі ГА ,як представник від військових УНР для допомоги галичанам) ми знаходимо цікаві факти стосовно бойового духу наддніпрянців у порівнянні з галичанами. В них він згадує надсилання військової допомоги з УНР до ЗУНР ,у вигляді «декількох куренів отамана Петлюри з під Києва» котрих називали «Дніпровською бригадою». Це був потужний крок підтримки зі сторони УНР, як здавалося спочатку галичанам та полякам ,останні остерігались такої зміни розкладу сил. Проте , як виявилось боязнь поляками «козаків» виявився марною. Описуючи бойовий дух наддніпрянських частин М. Омеляновича-Павленко характеризує їх ,як недисциплінованих і деморалізованих. Він не хоче звинувачувати у цьому ні політиків УНР ,ні військових , бо за його спостереженнями вина такого стану лежить у площині проблеми у «душі» наддніпрянця. Котра у цей період була поражена розчаруванням у всьому і відсутності ідеологічних орієнтирів. «В той час моральний стан широких мас був дуже не стабільний» - саме такими словами він описує моральний стан більшості населення УНР , з котрого і формувалась армія УНР. Наслідком такого стану речей , став інцидент на відрізку Львів-Стрий , на котрому і розташовувалася частина з'єднання УНР. Солдати відмовились виконувати бойові задачі і вступати в бій , що призвело до просування польських підрозділів на даному напрямку. Проте загрозливу ситуацію вдалось врятувати хистом командувача даного відрізку фронту та силами виключно галицьких частин, позаяк наддніпрянців вивели з фронту . Подібна ситуація трапилась поблизу південно-західних околиць Львова, коли наддніпрянці піддавшись ворожій пропаганді, проявили себе подібним чином. В силу обставин ,що склалися галичанам не залишається нічого іншого ,як «повернути» допомогу ,тобто «Дніпровську Бригаду» назад за р. Збруч. Вони мотивували цей крок тим, щоб убезпечити «душу галичанина» від

⁸³ Омелянович-Павленко, М. *Українсько-польська війна 1918-1919*. Прага, 1929. С. 17-48

потрапляння туди «гангрени в душі» від наддніпрянця. Простіше кажучи, щоб деморалізовані частини не поширювали свій вплив на інші частини та не спричиняли проблеми на фронті. Проте слід зазначити ,як підкреслював генерал 2-3 курені з бригади показали себе терпимо ,а особливо добре проявила себе тільки арт. група котра продемонструвала високу ефективність вогню в боях під Львовом . Проте ,це все стосується абсолютної меншості особового складу з'єднання і не змінює загальної картини.

Отож, даний приклад показує важливість бойового духу в бойових діях, котрий нерозривно пов'язаний з ментальними процесами в суспільстві і тому деморалізоване суспільство, дорівнює деморалізованому війську. Також , не менш важливим є порівняння бойового духу бійця («душі») галичанина та наддніпрянця котрі кардинально різнилися, навіть на прикладі боїв з одним ворогом та пліч опліч. Об'єктивності аналізу додає те ,що його проводить командувач наддніпрянець, котрий перебуває по стороні ГА, стосовно «своїх» наддніпрянців. Позаяк він більше ознайомлений з специфікою наддніпрянського суспільства і обставин в котрих опинилася Наддніпрянщина.

Неприємним елементом в цій історії з допомогою від УНР було її роззброєння і виведення. Як описано в спогадах , Начальна Команда ГА , прийняла рішення про виведення частини шляхом роззброєння, але з цим були не згодні наддніпрянці котрі почали опиратись. Тому , Начальна Команда оточила даних солдат та пригрозила застосувати зброю (включно з кулеметами) у разі відмови, наддніпрянці не повірили в серйозність погроз і проігнорували накази, галичанам довелось застосувати зброю. В результаті загинуло та було поранено близько 140 наддніпрянців , та було відновлено контроль над частиною і вона погодилась виконувати вказівки галичан. Цей інцидент цікавий тим ,що показує підхід галичанами до наведення порядку , при потребі навіть «жорсткими» методами, заради збереження дисципліни у

війську. Це також демонструє різницю ,між УНР і ЗУНР у підходах стосовно наведення порядку у військах і це порівняння не на користь УНР.

Першочерговим театром бойових дій для поляків на першому етапі був, звісно ,напрямок Галичини і боротьби з ГА. Волинь перебувала на другорядному місці протягом , усього зимового періоду протистояння з ГА , про до весни сили польської сторони зростають достатньо для нанесення вирішальних ударів ,як по ГА так і на Волинському напрямку проти УНР. Після взяття Луцьку польськими військами та розгрому з'єднання(велика кількість потрапила в полон , орієнтовно одна ,дві тисячі солдат) УНР в донному районі, УНР по суті втрачає Волинь ,як регіон.⁸⁴

Ворожі дії зі сторони поляків позбавляють УНР запілля ,як такого і приводять до розпорошення ресурсів котрі потрібні у війні з більшовиками.

Позаяк, для існування ефективного запілля потрібно ,щоб на цій території не вились бойові дії та навіть не існувала гіпотетична можливість їх початку вданому регіоні. Це потрібно для реалізації функцій запілля, а його функції полягали в наданні людського і матеріального ресурсу військам, розміщенні головних пунктів управління ,як адміністративних так і військових , місце де можна розмістити тилові частини забезпечення , військові шпиталі, тренувальні табори, склади , місця для ремонту техніки, та одне з найголовніших ,пункти для ротації частин з фронту в котрих вони могли відновлювати боєздатність і поповнювати особовий склад новими людьми.⁸⁵Реалізації усіх цих функцій в повній мір перешкоджали бойові дії котрі почали поляки , як раз у тому регіоні котрий міг стати най надійнішим запіллям тобто на Волині та пізніше на Поліссі і півночі Поділля.

⁸⁴ Klimecki M. Polsko-ukrainska wojna o wschodnia Galicje 1918–1919 r. Polskie spojrzenie / M. Klimecki // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 2009. - Вип. 18. - С. 373-384.

⁸⁵Задунайський В. Становлення та розвиток культурно-освітніх та релігійно-духовних структур у Наддніпрянській армії УНР (1918-1920 рр.)// Вісник Донецького Університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С. 172-178.

Вплив бойових дій на регіон також відображається у тому, що населення бідніше тому, що не може вести нормально господарство якому, або прямо перешкоджають, або загрожують бойові дії. Тим самим населення регіону не має надлишкового ресурсу котрим може поділитися з військами для їх життєдіяльності, а відбирання у населення ресурсів силоміць призведе до ворожого ставлення з його боку.

Проте саме існування УНР було вигідне Польській державі, позаяк УНР виступала щитом перед більшовицькою експансією та утворювала буферну зону для Польської Держави. Саме ця ідея потім реалізується в україно-польському договорі «Варшавському договорі» в котрому Україна відмовиться від своїх територій на котрі претендуватимуть поляки а натомість отримає підтримку у боротьбі з більшовиками.

Проте на момент весни 1919 р. такого розуміння, як більшовицька загроза не було у польської сторони. Це можна зрозуміти проаналізувавши дії польської сторони проти військ УНР, позаяк своїми діями поляки ставлять УНР на межу виживання, цими ударами підіграючи більшовиками по ліквідації ворога.

Отже, війна з поляками за спірні території, ще більше ослабила УНР та позбавила УНР надійного запілля, котре несе неймовірну вадливу роль в аспекті обороноздатності держави. Це призвело до розпорошення ресурсів котрі були потрібні у боротьбі з більшовицькою загрозою. Не менш вагомим фактором був морально-психологічний стан населення котрий є нерозривно пов'язаний з таким станом солдат, позаяк комплектування військ відбувається з місцевого населення. Тому, порівняння морально-психологічного стану у галичанина та наддніпрянця, показує перевагу в цьому аспекті галичан і невтішні результати для наддніпрянця. Позаяк, у боротьбі з одним ворогом галичани на відміну від наддніпрянців показали високу мотивацію та організацію. Тому, ця «гангрена в душі» наддніпрянця впливала не тільки на фронт УНР з поляками, але й з більшовиками та білими.

1.4. «Отаманщина» і УНР.

Через велику кількість зброї на руках у населення ,свідчення про яке я наводив вище. Підчас політичної нестабільності і безладу військового часу виникає такий рух ,як повстанці або відомий під назвою «отаманщина». Групи озброєних людей переважно у сільській місцевості ,котрі силою зброї контролюють певну територію та гуртуються не навколо якоїсь ідеї чи ідеології а навколо свого лідера. УНР в умовах нестачі військ намагається налагодити контакти з такого роду групами задля спільної протидії більшовикам та їх військовим операціям.⁸⁶

Термін «отаманщина» ввів у своїй публіцистично-мемуарній праці «Відродження нації» В.Винниченко⁸⁷ , де він дає негативну конотацію цьому терміну. На його думку «отаманщина» ,це негативне явище дике і не контрольоване , котре принесло багато шкоди державності УНР. В даному розділі він осуджує П.Болблчана (подаючи його як вияв отаманщини) і його однодумців котрі на думку В.Винниченка зробили все ,щоб миру з Червоною Росією не було. Ця ідея миру з Червоними у В.Винниченка була , як на мене, нав'язливою та не обґрунтованою нічим окрім його віри у її можливість. Як показав подальший хід подій, це ідея миру з Червоними була пагубною та не реалістичною. Як на мене у своїй оцінці дій «болбочанівців» та «петлюрівців», як він їх називав ,як і загалом отаманщини В.Винниченко не міг бути не те, що об'єктивною а навіть наближено релевантною до об'єктивності. Позаяк, отаманщина не вписувалась в його рамки

⁸⁶ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – Київ, 1919. – 616 с.; Героїзм і трагедія Холодного яру. Збірник. – Київ., 1996. – С. 197-199

⁸⁷ Винниченко В. Відродження нації/ ч. 3./ Київ–Відень, 1920. – С. 225-232.

соціалістичного світогляду, проте вписується нічим не обґрунтована віра в мир та пагубні дії з його сторони для його здобуття. Тому, він ігнорує і негативно ставиться ,як постфактум так і будучи в керівництві Директорії , до даного явища робота та вміле використання котрого могло врятувати УНР від поразки у війні.

Повстанські загони зіграли значну участь в протидії більшовикам майже на всій території УНР. Як приклад взаємодії УНР та повстанців наведу приклад Григор'єва М.О котрий був одним з найвідоміших отаманів повстанців. На початку другої радяно-української війни був головним отаманом повстанців УНР Херсонщини ,Таврії та Миколаївщини. Під контролем його військ перебували міста Херсон та Миколаїв. Проте у січні 1919 р. переходить на сторону більшовиків. Це призводить до автоматичного втрати УНР півдня країни та отримання потужного ворога. Проте на весні 1919 р. Григор'єв збройно виступає проти більшовиків проте в своїх власних інтересах не координуючи дії з УНР ⁸⁸. Цей приклад показує ,що навіть коли повстанський отаман діє в структурі УНР він не підкоряється наказам і діє на власний розсуд. Такі дії не можуть позитивно впливати на стабільність фронту , позаяк у будь який момент велика частина території та загонів можуть стати ворожими до держави котру вони донедавна підтримували.

Отаман Зелений, справжнє ім'я Терпило Данило І.⁸⁹ , був одним з лідерів повстанців на Київщині під час анти-гетьманського повстання , після якого його загін увійшов до складу військ Директорії, проте не на довго. В січні 1919 р. місяці він не захотів відбувати на фронт з більшовиками на Чернігівщині через , що виник конфлікт з Директорією і він покинув військо УНР та перейшов на бік Більшовиків. Проте на боці більшовиків перебуває

⁸⁸ Бойко О. Д. Григор'єв Никифор Олександрович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 198. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.

⁸⁹ О. Д. Бойко. Зелений // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. — С. 322. — 672 с. : іл. — ISBN 966-00-0610-1.

тільки до березня-квітня 1919 р. , конфлікт між ними був спровокований бажанням останніх підпорядкувати і відібрати в отамана його підрозділ. Тому , протягом весни-літа 1919 р. його загопи успішно воюють з більшовиками , до осені переходячи до боротьби з Денікінцями і визнавши при цьому владу УНР . Проте на його рішення про повернення до УНР посприяв спільний ворог ,з першу Червоні потім Білогвардійці. В цьому і криється ,ще одна складність відносин з повстанськими отаманами, що без спільної загрози вони не прагнуть до об'єднання будь з ким. Вони природньо прагнуть утримувати свою владу і встановлювати свої порядки на контрольованій ними територіях. Відповідно будь які спроби підпорядкувати ,або інтегрувати повстанські підрозділи в держаний апарат , завершувались повстаннями цих підрозділів через страх втратити владу та незалежність.

Холодноярська Республіка діяла в межах урочища Холодний Яр⁹⁰ (на території сучасної Черкаської обл.). Географічно лісистий регіон в котрому, в силу особливостей місцевості, зручно вести партизанську війну. Що і було зроблено під проводом отамана В.С Чучупаки , котрий був головним отаманом⁹¹ Холодного Яру від листопада місяця 1919 р. аж до загибелі в березні 1920 р. Він один з не багатьох отаманів котрий не виступав проти УНР ,хоча усі решта недоліки притаманні отаманщині у діяльності його підрозділів присутні. Боротьба цих підрозділів з більшовиками та Денікінцями дала можливість військом УНР на виживання. Позаяк , ворожі війська були зв'язані боротьбою з загонами повстанців не могли повноцінно проводити наступальні дії проти УНР.

⁹⁰ Універсальна енциклопедія «Черкащина». Упорядник Віктор Жадько. — Київ, 2010. — С.967 — 968.

⁹¹ Морозов А. Г. Холодний Яр // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 408-410. — 784 с. : іл. — ISBN 978-966-00-1359-9.

Проаналізувавши приклади найяскравіших лідерів та найпотужніші повстанські рухи можна прийти до висновку, що їх всіх, як представників одного явища об'єднують схожі проблеми. Такі, як стратегією повстанців була дія в певному регіоні та вирішення тільки нагальних місцевих проблем, тобто якщо в сусідній повіт захопили більшовики це проблеми сусіднього повіту а не наша.

Також великою проблемою повстанського руху була можливість діяти за межами «рідної» території. Тобто, якщо підрозділ вибивали з «рідних» терен де розташовувалася його природня територія поповнення особовим складом та матеріальної підтримки, підрозділ втрачав здатність поповнюватись та отримувати матеріальну підтримку від місцевого населення. Тому, ця територіальна прив'язка природньо сковувала дії повстанських загонів. Позаяк, вони переважно воювали за свої сім'ї та свої хати (власність) і отримували від них підтримку, саме тому полишення «рідного» регіону було для них не бажаним. Така не далекоглядність та не вміння планувати на декілька кроків наперед призвели, що більшовики перемогли повстанські рухи по одному.

Ще складнішою з погляду налагодження співпраці була ситуація з рухами котрі мали власну ідеологію, як наприклад з Н. Махном.⁹² З котрим зпроби комунікації УНР були та заклики до спільної боротьби з більшовиками провалились. Позаяк Махно вважав, що ідеологічно його рух і УНР є не сумісними. Тому один з найперспективніших союзників з великим потенціалом, котрий теж перебував на українському революційному полі, опинився у ворожому таборі стосовно УНР.

⁹² В. Верстюк. Махно Нестор Іванович // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с.433 ISBN 978-966-611-818-2

У своїй праці Кудінов Д.В,⁹³ про характер селянського руху з котрого бере свій початок повстанський рух. Детально проаналізувавши селянський рух на території Наддніпрянської України на початку 20 ст. автор приходять до слушних ,як на мене висновків про те ,що селяни мали особливий погляд відмінний від містян та інтелігенції погляд на життя та на побудову власного життя. Селяни переважно намагались використати будь які політичні рух та партії у власних інтересах а не на оборот. Також ,він аналізує ,що майже в жодних партіях не було представників по справжньому інтересів села , хоча всі декларували захист інтересів селян. І це світосприйняття лягло в основу отаманщини, позаяк селяни та їх лідери не знайшовши хто би міг захистити власні інтереси крім них самих та стикнувшись з не розумінням зі сторони інтелігенції котра складала керівні структури УНР вирішили діяти самостійно.

Також цікавим моментом є аналіз причин впливу лівої агітації на народні маси. Позаяк , ліві партії були за складом членів та їх освідченістю гіршими за якістю від інших партій ідеологічного спектру їх пропаганда була примітивнішою і краще сприймалася не освідченими масами населення.

Отже , співпраця з отаманами була вимушеною та не принесла вагомого результату в боротьбі з більшовиками , позаяк отамани дбали за власні інтереси та не завжди виконували накази вищого керівництва. Обмеженість дій певним регіоном та не далекоглядність отаманів призвели до малої ефективності повстанців проти більшовиків. Ця психологія поведінки лежить в селянському світосприйнятті в котрому селяни котрі склали більшість повстанських загонів і їх лідери котрі теж були представниками села. Так ,як вони не знаходили сприйняття в партій та партійних рухів котрі в силу

⁹³ КУДІНОВ Д. В. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1900 Р. – ЛЮТОМУ 1917 Р.: ІСТОРІОГРАФІЯ// КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.- Київ, 2015 р. С.288-290.

обставин не розуміли справжні прагнення селян, вони вирішили використати владні структури та партійні рухи а не на оборот.

Отже, проаналізувавши політичні, соціально-економічні аспекти ситуації в котрій відбувалось формування та творення мобілізаційної системи УНР. Дійшов до висновку ,що ці не типові умови та не сприятливі умови творення будь якої системи у тому числі і мобілізаційної не могли не зашкодити творенню мобілізаційної системи. Основним чинником котрий зашкодив та не дозволив витворити систему була звичайно друга радяно-українська війна під час якої за доволі не тривалий час УНР втратила майже весь свій потенціал ,як людський так і промислово-ресурсний , що в свою чергу поставило хрест на перспективу широкої мобілізації та не дало шанс перемогти у війні. Аналіз морального стану населення , себто аналіз «душі» наддніпрянця та галичанина показав , що середньо статистичний наддніпрянець був дезорганізований та де-мотивований на відміну від галичанина. Спираючись на звіти МВС УНР стосовно , морального стану населення і ситуації в цілому можна підсумувати , що ситуація з повстаннями підбурюваними більшовиками була критичною. Через всюдисущість агітаторів більшовиків та морально-психологічний стан населення питання ,що до повстань в тилу стояло з позиції не якщо ,а коли це відбудеться. Менш вагомою причиною , проте не менш важливою, була війна УНР з Польською державою котра теж негативно вплинула на стабільність УНР ,як у військовому так і в господарському питанні. Головним чинником негативного польського впливу було ,неможливість формування надійного запілля ,котрого конче потребувала УНР задля налагодження ефективної оборони. Повстанський рух котрий міг компенсувати не досконалості мобілізаційної системи , позаяк не був у достатній мірі надійним союзником та міг у будь який момент зрадити та перейти на сторону ворога, в силу багатьох факторів описаних вище.

Розділ II. Мобілізаційна система УНР.

2.1 Поняття «мобілізація» та досвід її проведення на теренах УНР.

Потреба в мобілізації виникла , ще з початку анти-гетьманського повстання та набула ,ще більшої актуальності в період другої радяно-української війни котра почалася ще у процесі боротьби з Гетьманом за владу.

Цікавим в контексті досвіду мобілізації є наказ № 6 в.о. повітового коменданта Звенигородського повіту, згідно з розпорядженням Директорії, про заборону самочинних формувань ⁹⁴. Даний документ був виданий у канцелярії повітового коменданта Звенигородського повіту на Київщині. Він завізований в.о. Повітового коменданта Звенигородщини Халабуденком та Осавулом Музико. Точної дати у документі не вказується , проте можливо припустити зважаючи на описані в документі події що це кінець 1918 року. Позаяк цей документ містить в собі алгоритм дій щодо укріплення в лади УНР та протидії елементам лояльним до влади Української Держави. Даний документ має на меті інформування населення і в першу чергу тих громадян ,що перебували у самовільно створених озброєних загонах та самовільних органах влади , щодо не законності цих дій. Повідомлялось також про покарання за невиконання, котре не уточнене ,але в документі міститься фраза про «методи військового часу» тож можна припустити про погрозу смертною карою . Також заради утвердження влади, використовуючи дану термінологію, влади Республіки та легітимізації її. Також розписується алгоритм дій щодо того як має відбуватись розпуск незаконних утворень та кому вони повинні передати повноваження. Ще однією митою створення було донесення до населення про не допустимість підтримки влади Української Держави , позаяк

⁹⁴Наказ № 6 в.о. повітового коменданта Звенигородського повіту, згідно з розпорядженням Директорії, про заборону самочинних формувань [кін. 1918 р.]. Державний архів Черкаської області ДАЧО, ф. Р-498, оп. 1, спр. 1, арк. 57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=14>.

є нова законна влада до якої потрібно бути лояльним. Тому акцентувалася увага на покаранні за недотримання наказу. Документ був адресований населенню Звенигородського повіту , абсолютно усім прошаркам населення. Проте в першу чергу незаконним збройним формуванням та органам влади. Тому, що саме на них акцентується увага у даному документі. Тобто як на соціально активних громадян так і маргінально-бандитські елементи котрі є в таких ситуаціях безвладдя , як правило най активнішими.

Даний документ був призначений для наведення порядку та стабілізації ситуації в даному повіті. Автор усіляко підкреслював ,що розпорядження нової влади слід виконувати. Та повідомити населення стосовно особливостей нової влади структури та засадничих ідей. Автор також , акцентував увагу на наведенні порядку заради блага усіх громадян. Не менш важливим свідченням є згадка про те ,що документ був написаний після початку мобілізації в армію УНР. Отже, можна локалізувати початок мобілізації в Звенигородському повіті приблизно на початок- середину грудня місяця 1918 р.

Джерело також дає свідчення стосовно того як мала б проходити інтеграція незаконно озброєних загонів до лав армії УНР. Процедура передбачала подання загоном його чисельності ,імені командира та кількості зброї. При наявності таких свідчень ми можемо припустити про існування даних списків.

У агентурному звіті Державної варти від 7 грудня 1918 р. ⁹⁵ можна знайти згадку про те ,що в м. Прилуки «петлюрівцями» проводиться мобілізація у свої лави. Цей факт був згаданий у контексті як прецедент а не ,як типове явище. Тому , з цього можна зробити висновок ,що станом на початок грудня системної мобілізації не проводиться, при наймі в даній місцевості.

⁹⁵Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 114

Якщо, розглянути наказ коменданта м. Катеринослава від 26 грудня 1918 р. ⁹⁶ про мобілізацію до війська УНР ми знаходимо свідчення про хід мобілізації. В документі йдеться, що під мобілізацію підпадають підстаршини, вольно-опреділяючієсь та юнкери віком до 35 років, також учні першого, другого курсу вищих шкіл котрі молодші за 1899 рік народження в не залежності чи проходили вони службу в армії, кадрові лікарі та ветеринари, фельшери. Усім їм наказано до 28 грудня 1918 р. наказано прибути за визначеною адресою, для зарахування в лави війська УНР. За не виконання розпорядження обіцянка карати військово-польовими судами.

Тобто до кінця грудня ми бачимо, що мобілізаційні процеси переходять від стихійних заходів в системне та організоване явище з чіткими критеріями призову та підходами до нього.

Щоб заохотити людей до участі одної ідеології по часту мало, тому звертаються до інших форм мотивації. Наведу приклад такої мотивації у лавах УД. За ініціативи Київського губ. старости ⁹⁷ контр розвідникам котрі діють поблизу, на та за лінією фронту пропонується виплачується на добу додатково 20 руб. класним чинам та 10 руб. агентам спостереження відповідно.

З боку УНР теж були подібні методи підвищення мотивації до боротьби. Як приклад, заохочувальний захід для учасників боротьби з Гетьманом в постанові Директорії було запропоновано ⁹⁸ надавати земельні ділянки тим військовослужбовцям котрі брали участь у боротьбі з Гетьманом, не зважаючи на те чи вони були мобілізованими чи приєднались до армії добровільно. Також до лиць претендувавши на винагороду зараховувались і працівники

⁹⁶ Наказ коменданта м. Катеринослава про мобілізацію до Війська УНР. 26 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 2143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5

⁹⁷ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2019. – С. 63

⁹⁸ Наказ Ставки армії УНР про постанову Директорії УНР щодо забезпечення права на землю всім учасникам Дієвої армії УНР. 15 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 247

залізниць котрі не покинули свої пости та продовжували працювати. Мотивація землею , по перше свідчить про соціальний склад армії , по друге можна припустити про не можливість мотивації грошовими винагородами , позаяк грошей на такі заходи не було.

Станом на 3 січня 1919 р. є відомості , що на станцію Київ прибув цілив ешелон з новобранцями військ УНР . Також завершується виведення німецьких частин котрих відбуло сім ешелонів з даної станції.

Проте сили ,що прибули на боротьбу з гетьманом не хочуть воювати з більшовиками. Це й висновок впливає зі звіту Політичного відділу від 18 лютого(звіт за січень) 1919 р.⁹⁹ . В ньому йдеться ,що на «Жидівському базарі» м. Києва ,станом на 18 січня 1919 р., відкрито велася більшовицька агітація серед присутніх там селян і козаків. Проблема полягає у тому, що козаки погоджуються з тезами агітаторів. Кажуть, що воювати йшли з гетьманом ,а ні в'якому разі не з більшовиками.

В Бердичеві ситуація гірша, Коростишівський полк котрий розташований в місті ,почав «анархістське повстання». Козаки ходять озброєні по місті , реквізують у крамницях майно. На аргументи місцевого населення ,що так робити не можна, відповідають , що так їм дозволив робити командир полку, позаяк їм не має у ,що одягатись та, що їсти.

У Жулянах 17 січня 1919р. ситуація не краща , за поданою інформацією у звіті, у місті стояв полк козаків ,проте він розійшовся по домівках , бо вони не хотіли воювати з більшовиками. Пороте на міській станції присутня залізнична охорона , котра на агітацію більшовиків не піддається.

⁹⁹Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 141

На ст. «Київ І Товарний» прибула кінна сотня козаків з Фастова, проте вони не задоволені тим, що в не отримують платні уже два місяці, проте моральний стан гарний.

Ситуація за звітом від 3 лютого 1919р.¹⁰⁰ залишається складною. У ХІ уланському полку, що дислокується у Жмеринці, настрої старшини про-більшовицький. Проте у LVI немирівському полку, що дислокується там само, настрої добрий та бойовий. Станом 30 січня 1919 р. ситуація почалась покращуватись війська почали чинити опір та з'явилася сподівання на контр наступ УНР. Проте даного дня відбувся неприємний інцидент з LVI полком народного визволення та «Наливайківцями». Ці полки дезертирували з фронту після перемов з більшовиками. LVI полк прибув у Коростень після дезертирства та почав розбій у місті. Вимагав у коменданта відправки їх у напрямку Вінниці. На звинувачення коменданта у дезертирстві, відповідали, що вони не витримали наступу, проте Політичний відділ не вірить у цю інформацію. За їх даними більшовиків було не більше ніж 150, а гарматний вогонь через який вони ніби відступили, був з боку союзних підрозділів по більшовиках. Проте, даний полк вимагав зустрічі з полковником Позицьким, котрий віддав їм наказ залишатись в місті. Вони були не згодні з цим рішенням та хотіли арештувати полковника, або у разі опору розстріляти. Заспокоїти переговорами полк не вдалося, за даними ПВ він (ймовірно) був роззброєний(своїми) десь під Житомиром.

Зі звіту від 9 лютого 1919 р.¹⁰¹ можна зрозуміти, що ситуація з керованістю військами покращується, як і в цілому ситуація на фронті. більшовиків на

¹⁰⁰ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 138

¹⁰¹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 139

багатьох напрямках зупиняють , з часта розбивають їх підрозділи. Є відомості про контр наступ на Київ 9-10 лютого , ці відомості дуже підняли бойовий дух в військових підрозділах. Відбувається само мобілізація селян у загони проти більшовиків:

«На Чернігівщині і Полтавщині селяни повстали проти більшовиків. Селяне гуртуються в партизанські загони, роззброюють більшовиків і стараються відібрати все награване. Більшовики у селян забирають хліб, скотину і взагалі що можливо».

Проте ці прояви народного опору більшовикам не системні на тривалі, це радше відповідь на насильство зі сторони більшовиків, а не свідомий опір задля підтримки УНР. Про причини та наслідки таких рухів ,я вже розповідав у попередньому розділі присвяченому «Отаманщині».

У звіті ПВ від 11 лютого 1919 року¹⁰² , йдеться про позитивні тенденції у настроях населення котре оговталось від жаху початку наступу та небезпеки припинення існування УНР. Веред населення ширяться чутки про симпатію Антанти до Директорії та, що буде відповідна підтримка. Приводом для цього став візит 10 лютого представника французької військової місії Ланджерона , котрий відвідав Вінницю для переговорів.

У Жмеринці, Проскурові, Підволочиську мобілізація йде повним ходом , реєструють старшин та козаків, формуються нові підрозділи, незабаром будуть готові для відправки на фронт.

Ці свідчення показують низький бойовий дух більшості підрозділів , якраз у період більшовицького наступу. Без сталої та вмілої координації, забезпечення та агітації підрозділів, армія УНР перетворилась в мало керований та не ефективний орган. Це при тому , що була вдало проведена мобілізація та

¹⁰² Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 140

зібрано велика кількість підрозділів , велика частина з котрих у результаті розійшлась по домівках. Це ніяк не сприяло успішній обороні держави від намагань її захопити більшовиками. Ці приклади дають нам розуміння , що армію потрібно не лише наповнювати людьми , а і забезпечувати, агітувати та координувати. Позаяк, без цих факторів ми отримаємо ситуацію котра склалася в армії УНР на початку 1919 р. в найбільш відповідальний момент з відбиття більшовицької агресії.

Якщо, вести мову про соціальний аспект (у парадигмі Марксистського терміну «класи») то ,як приклад може слугувати досвід мобілізації в Охтирському повіті характеризувався ¹⁰³ зверненням комісара даного повіту до «трудового народу» з закликом вливатись у Збройні Сили задля захисту України не тільки від більшовиків ,але й від білих загроза котрих , за словами коменданта , йде з Дону. Також закликає місцеве населення до служби в міліцейських підрозділах задля наведення порядку на даній території. Ці загони за його словами мають взяти під контроль мости ,як того вимагає Директорія.

Риторика у зверненні відверто ліва ,він апелює виключно до трудового люду, та вживає «геть Буржуазію» . Варто за ,що зважаючи на ідеологічні погляди окремого коменданта чи представника влади вони послуговуються власними поглядами стосовно суспільного ладу, позаяк ідеологічне забарвлення документів різне від помірковано-демократичного до радикально-лівого на межі з більшовизмом . В цьому не має нічого дивного , адже за головування у Директорії В.Винниченка його , відповідно і політика Директорії була наповнена лівими сенсами у підході до побудови держави. У своїй роботі

¹⁰³ Відозва Охтирського повітового комісара до робітників і селян про необхідність організації селянських спілок та рад селянських депутатів, реорганізації Державної варти та створення регулярної армії для захисту від більшовиків та білогвардійців. 21 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3

Терлюк І. Я.¹⁰⁴ присвяченій засадам розбудови конституційності і юридичної думки «другої» УНР. В ній дослідниця слушно зазначає, що в розбудові держави застосовувалось два підходи перший класичний, побудова демократичної республіки, другий побудова соціал-демократичної республіки, але з акцентом та поділом суспільства на «класи».

З даного документу можна зрозуміти кого мали на увазі під поняттям «трудоий народ» та за допомогою цього реконструювати уявлення сучасників про «трудоий народ», отже про опору в мобілізації та захисті держави.

Це можна зробити банальним методом виключення. Тобто, повітовий комісар закликає забиратись геть з України панів, буржуазію та поміщиків. Ці слова можна трактувати, як не сприйняття державними органами на ідеологічному рівні великих та середніх землевласників, власників великих підприємств, багату знать та людей котрим не потрібно працювати, щоб забезпечити собі високий рівень життя. Попри те, всіх інших за цією логікою можна віднести до класу «трудоий народ», котрий заробляє собі на життя власною працею.

У цьому і полягає основна різниця у логіці з більшовиками, УНР не трактує багатих селян та людей з середнім достатком, як ворогів на відміну від більшовиків, а навпаки залучає їх до творення держави та її війська.

Саме представника другого підходу ми бачимо в даному документі. Також ми наочно бачимо, як працює «класовий» підхід в системі мобілізації.

Наступний документ стосується підтримки сімей загиблих, працюючи з матеріалами за місяць грудень-січень 1918 та 1919 років відповідно, можна з

¹⁰⁴ Терлюк І. Я. Український органічний конституціоналізм: доба «Другої» УНР / І. Я. Терлюк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць. – 2015. – № 827. – С. 246–251.

стикнутися з великою кількістю прохань від вдів та сімей загиблих з проханням про допомогу.

Тому, 19 лютого був розроблений механізм ¹⁰⁵ постійної допомоги батькам загиблих військових, що передбачав в майбутть постійну виплату допомоги. Цей епізод дає нам розуміння про те ,що в Дієвої армії УНР з'являється розуміння того ,що вояків потрібно забезпечувати не тільки на лінії фронту а й підтримувати їх в тилу.

Задля збереження керованості армією 15 жовтня був прийнятий закон ¹⁰⁶ котрий починав діяти після переходу армії через р. Збруч. У котрому йшлося, що всі військовослужбовці вважалися мобілізованими(всіх рангів і посад , втому числі і чиновники) від моменту введення в дію закону.

Тобто логіка цього документу передбачає , що так, як всі військовослужбовці тепер мобілізовані , вони не можуть покинути армію до розпорядження про демобілізацію. Цей документ мав на меті зберегти контроль над військом і не дозволити його дезорганізації на чужій території.

Отже, було продемонстровано конкретні приклади досвіду мобілізації на теренах УНР базуючись на архівних документах, реконструйовано та показано еволюційний процес проведення мобілізації від не системних заходів до системного підходу з чіткими критеріями. Було продемонстровано способи мотивації особового складу для підвищення інтересу до несення служби.

2.2 Моделі побудови мобілізаційної системи УНР, підходи до проведення мобілізації , ефективність проведення .

¹⁰⁵ Про пенсію та допомогу батькам забитих козаків тощо. З журналу засідання Директорії УНР. 18 лютого 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 13

¹⁰⁶ Закон УНР Про Мобілізацію Армії УНР. 15 Жовтня 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 239. Арк.

Особливістю військової системи як загалом так і її складової мобілізаційної системи, полягали у її спадковості принципів функціонування котрі ЗС УНР запозичила у Російської Імператорської армії. Так ,як з моменту розпаду імперії не пройшло і декількох років ,щоб данні підходи природньо зазнали суттєвих змін.

Проблемами для новостворених військ УНР поставали в тому ,що всі головні органи управління ,архіви ,вмілі кадри для управління та організації роботи піддались деструктивним змінам котрі принесла революція.

Тому , виникали неймовірні труднощі з організацією роботи на місцях , позаяк не було налагодженого механізму мобілізації молоді держави з центром в Києві. Також слід зауважити ,що більшість системних напрацювань у цій сфері Українською Державою були знівельовані новою «революційною» владою УНР.¹⁰⁷

Через початок війни з Радянською Росією виникла потреба проводити мобілізацію до військ УНР серед населення держави.

Тому, 13 січня 1919 року був прийнятий закон про мобілізацію «Про заклик військових до дійсної служби»¹⁰⁸. Саме цей документ став основою для законодавства УНР в царині проведення мобілізації та базою, для подальшого напрацювання на його базі нових положень. За цим документом на службу передбачалось закликати чоловіків 1893-1897 рр. народження та старшин ,лікарів та військових урядовців до 50 р. ,котрі отримували право на соціальні пільги від держави. Проте ,уже 5 березня 1919 р. було оголошено про

¹⁰⁷ Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Демчучен. – К. : Національна академія оборони України, 2009. С. 27

¹⁰⁸ Задунайський В. В. Збройні сили УНР (1917-1920рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 235 с.- С. 81

достроковий призов на службу чоловіків 1900 р. народження це свідчило про те ,що військове керівництво УНР хотіло «спертись» у боротьбі на молодь та розуміло ненадійність та втому від війни старшого за віком населення.¹⁰⁹

При аналізі мобілізаційної системи, можна виділити два підходи до комплектування військ. Слід зазначити , що дані дві моделі функціонували паралельно у аналізований мною хронологічний період :

1. Перша модель мобілізація без посередньо в підрозділи:

Цей підхід виникає швидше, в період анти-гетьманського повстання та спровокований відсутністю власного державного апарату та запілля. Проте, його існування є не надійним в силу ряду недоліків , до прикладу за класичною моделлю солдат переважно мобілізують в частини котрі, або є резервними ,або перебувають в тилу та потребують поповнення . Після чого ,солдат потрапляє в частину котра ,або перебуває на фронті ,або висувається на фронт ,як заміна іншої частини.

Така модель дозволяє підготувати солдата, давши йому елементарні ази володіння військовою майстерністю і відповідно, збільшити його шанс виживання на полі бою та збільшити психологічну стійкість на полі бою.¹¹⁰

У моделі котра передбачає мобілізацію одразу в підрозділи цей процес побудований без проміжних ланок. Навіть за наявності в даних підрозділах , спеціальних підготовчих підрозділів , це не дає тих переваг котра дає класична система.

Позаяк перебуваючи в бою військова частина маючи у своєму складі не досвідчених бійців, навіть у випадку їх перебування у навчальних підрозділах

¹⁰⁹ Задунайський В. Збройні сили УНР (1917-1920 рр.) С. 82

¹¹⁰ Задунайський В. Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917-1919 рр.) //

Схід. – 2001. – № 3. – С. 60-62.

при частині, можуть мати прямий або не прямий контакт з ворогом, що впливатиме, як на бойову стійкість так і на психологічний стан підрозділу.

Тому, від цієї моделі комплектування стараються відходити на користь класичної.

Проте, за відсутності інфраструктури для проведення класичної мобілізації, застосовується дана модель. Приклади такої моделі призову наводить у своїй роботі М.Ковальчук¹¹¹, котрий базуючись на аналізі листування та звітів військового командування окреслює дану ситуацію. Після контр наступальних дій військ УНР у західній частині Волині та звільнення у результаті Кам'янця-Подільського і околиць. Командувачі підрозділів звітують, що не можуть розпочати мобілізацію, поки не буде налагоджена інфраструктура котра дозволить її проведення. Попри це у звітах фігурують данні про суттєве поповнення підрозділів добровольцями, котрих радо приймають у бойових частинах.

З цього ми можемо зробити висновок про застосування моделі мобілізації на пряму у підрозділи в ситуації коли не можна застосувати класичний підхід, та при гострій потребі поповнення підрозділів.

Проте, цей метод(мобілізації в частини) буде більш характерним, для пізнього 1919р.(грудня) та початку 1920 р., тобто в час «першого Зимового Походу». Тобто, коли армія УНР перейде до методів партизанської війни. Проте, розвиток даної тематика лежить поза межами мого хронологічного періоду.

2. Другий «класичний» підхід:

¹¹¹ Ковальчук М. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів / Ковальчук М. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 2007. - 12. - С. 163

Полягає організації в класичній моделі військових пунктів призову в функціонуванні якої велику роль грає МВС(міліція).

Це не була нова модель функціонування ,адже за Статутом 1915 р.¹¹² , саме цей принцип призову на військову службу був передбачений в документі, також в ньому велику роль відводилось МВС. Роль даного відомства полягала в залученні призовника до пункту призову, ведення облікових списків призовників, контролю явки у пункти призову та покарання за порушення закону в даній галузі.

Як приклад може слугувати звіт директора Адміністративного департаменту МВС від 1 жовтня 1919 р.¹¹³ про стан міліції та організацію її роботи в Проскурові, Староконстантинові, Летичеві, Літині і Вінниці, котрі він проінспектував в ході перевірки . В ньому ми знаходимо свідчення про хід мобілізації та її ефективність. У Проскурові міліція організована добре , але мобілізація пройшла зле, перевірки по селах почались тільки після його приїзду. Тобто ми бачимо ,що мобілізація проходила і в сільській місцевості. Наступне місто було Староконстантинів, в котрому міліція поставлена добре, мобілізація пройшла більш менш успішно. Проте, половина мобілізованих повтікали з військової частини (з запасного Кошу С.С.), але це за його словами вина уже військового керівництва. Летичів , мобілізація пройшла добре , зібрано 6000 призовників , але завдяки місцевій владі у військах опинились лише 500. Пункти призову не обладнане та не функціонують належним чином. Причиною він стверджує слугувала не координованість дій між військовими

¹¹² Статут про військову повинність від 31 травня 1915р. [електронний ресурс] - (Т. 4 :Статут про військову повинність. - 1915.)Режим доступу:<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17822-t-4-ustav-o-voinskoy-povinnosti-1915#mode/inspect/page/22/zoom/4>

¹¹³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2019. – С. 74-75

та міліцією, остання не відповідає жодним вимогам до неї. Головною причиною провалу він наводить корупцію:

«Є відомості про надзвичайні зловживання. Один з начальників районів нажив за 1½ місяця 600 000 карб[ованців]. Хабарі беруть майже всі. Слава про летичівську міліцію дійшла до Проскурова і до Літина.»

В силу цього, автор вимагає провести вищим керівництвом ревізію даного відділення міліції.

Літин, ситуація добра, мобілізація йде добре (проте не уточняється кількість). Проте зазначено «Боюсь лише, що військові її зопсують». У Вінниці на момент звіту перевірку не проведено.

Отже, ми бачимо у цьому документі зв'язок між організацією роботи міліції та ефективністю проведення мобілізації. Також, цей документ засвідчує присутність фактору корупції котрий знищує будь-яку надію на проведення мобілізації і руйнує систему державної влади, як таку. Можна припустити, що обвинувачення військових у будь-якому зриві мобілізації чиновником МВС, виглядає, як прикривання власних провалів перед керівництвом МВС. Проте, результатом цієї не злагодженості є відсутність ефективної мобілізації. Усе ж цей приклад показує, що система все таки існує та так-сяк працює.

Рівня наслідування у системі вибудованій УНР ми бачимо збереження ролі МВС в системі мобілізації та її функцій. Тобто, ми прослідковуємо тяглість в побудові даної моделі з попередніми підходами, котрі застосовувались у Російській імперії.¹¹⁴

Цікаво, що автор згадує про керівника повіту і говорить, що він колишній комендант Бережан. Тобто ми тут знаходимо свідчення про залучення

¹¹⁴ Задунайський В. Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917-1920 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № ½. – С. 252-258.

галичанина, представника ЗУНР ,до державного управління у структурі органів влади УНР.

Армія УНР станом на січень-грудень на піку своєї чисельності , але не якості, мало у своєму розпорядженні близько 100 тис. ¹¹⁵ особового складу. Проте, після початку бойових дій збоку більшовиків ,почало стрімко скорочуватись. Його стрімке скорочення в період зими 1919 р. пов'язане з низьким бойовим духом військ та не бажанням воювати з більшовиками , це явище детально мною описано у попередньому підрозділі.

За свідченнями М.Капустянського¹¹⁶ в переддень походу на Київ-Одесу чисельність військ УНР складала до 35 тис. усього особового складу, проте безпосередньо на бойових спеціальностях перебувало лише 15 тис. особового складу , решта чисельності допоміжні підрозділи.

Цей наступ мав на меті ,якраз таки, збільшити терен контрольованих територій для отримання людського мобілізаційного ресурсу . Це дозволило війську УНР поповнюватись та вибудовувати систему мобілізації , про ефективність котрої я уже згадував у тексті.

¹¹⁵ П.П. Ткачук . ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР/ Видавництво “Львівська політехніка” №612 ,2008 С.92

¹¹⁶ Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн.1 (Ч. I й II). – Мюнхен, 1946. – С.51

Беручи до уваги роботи дослідника Задунайського В.В.¹¹⁷ та (про зміни у вищому військовому керівництві 1918¹¹⁸, 1919¹¹⁹ та 1920 рр.¹²⁰) у котрих він аналізує зміни в системі управління збройними силами Директорії УНР влітку-восени 1919р. Можна зробити висновок ,що позитивний вплив цих змін у структурі вищого військового управління , уможливив успіхи військ УНР , як у контексті наступальних дій так і пов'язані з цим мобілізації проведеної на звільнених територіях .

Отже, мною було виокремлено дві моделі мобілізації котрі діяли паралельно та показано їх специфіку та обставини в котрих вони застосовувались. Продемонстровано тяглість підходів у «класичній» моделі з аналогами у Російській імперії та роль в ній МВС. Проведено паралелі між організацією роботи міліції на місцях та рівнем ефективності проведення мобілізації.

2.3 Демографічні та соціальні аспекти мобілізації в УНР.

Будь -яка армія в першу чергу потребує для функціонування людський мобілізаційний ресурс. Тому, розглянемо мобілізаційну базу російської армії на основі аналізу демографічного становища держави.

Та проаналізуємо соціальні процеси ,що безпосередньо здійснювали вплив на комплектацію та боєздатність збройних сил.

¹¹⁷ Задунайський В. Ранги та посади Наддніпрянської Армії // Київська старовина. – 1994. – №4. – С. 104-110.

¹¹⁸ Задунайський В. Структура вищого управління військ Української Народної Республіки за часів Центральної Ради (квітень 1918 р.) і Директорії (лютий 1919 р.): спільне і відмінне // Військово-науковий вісник. – Випуск 27. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 176-189.

¹¹⁹ Задунайський В. В. Зміни у системі вищого управління збройних сил Директорії УНР влітку-восени 1919 р. / В. В. Задунайський // Військово-науковий вісник. - 2017. - Вип. 28. - С. 85-96.

¹²⁰ Задунайський В. Розвиток системи вищого військового управління Збройних Сил УНР в 1920 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 29. – Львів: НАСВ, 2018. – С. 121-133.

В останній третині 19ст. населення Європи зростало швидкими темпами, що дозволило подвоїти чисельність населення за три десятки років. Так, за період з 1880 року, коли населення Російської імперії складало 82 мл. по 1914 рік -182 мл. ,спостерігається збільшення більш ніж в два рази.¹²¹

Кількість населення 9 губерній ,що увійшли до складу УНР становила за переписом 1897 р. 23,776,280 мл. осіб.¹²²

Якщо, вести мову про урбанізацію населення ,то вона була досить низькою і коливалась від 88% до 92% в залежності від губернії. Тобто 90% населення країни проживали в сільській місцевості. Приблизно $\frac{3}{4}$ від населення були задіяні у сільському господарстві. Що і формувало характер ,як економічних зав'язків так і культурних. Позаяк, для країни, населення котрої є доволі самодостатнім в забезпеченні себе банально їжею і майже не залежить від зовнішніх факторів. Тим паче ,що для аграрного суспільства доволі болючим є відсутність працездатних чоловіків. Ці фактори звісно негативно впливають на мобілізаційний процес. Позаяк, населення в містах в умовах в котрих воно опинилось в 1918 р. – 1919 р. коли траплялись перебої з постачанням їжі, та банально було ніде на неї заробити ,в умовах коли підприємства зупинились та люди не могли знайти роботи. Саме їжа і можливість виживання розділяли населення міст та сіл.

Беручи до уваги свідчення ,що можна отримати з агентурного звіту Політичного відділу ,про настрої населення в Києві станом на 3 січня 1919р.

«На Шулявці прикривають деякі механічні заводи, котрі користувалися електричною енергією з міської станції. Робітники цих заводів на мітингах

¹²¹ Мосякін. А.Г. *Російське економічне диво / Доля золота Російської імперії в розрізі історії. 1880-1922.* , Михайлов К.Г .. - Документальне розслідування. - Москва: КМК, 2017р. 657 с.

¹²² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого . - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел , 1899-1905 .

дуже вороже настроєні проти української влади, позаяк вони застаються без праці.»¹²³

Схожа ситуація з соціальним напруженням спостерігається в місті Катеринославі¹²⁴. У ньому , місцеві робітники оголосили загальний страйк через не задоволення простим підприємств та політикою влади стосовно промисловості. Цей страйк затягнувся на кілька днів і ризикував закінчитись безпорядками в місті, проте після застосування військ ситуацію вдалось стабілізувати.

Ці документальні свідчення дають нам картину , яке напруження та небезпеку для стабільності держави викликала зупинка підприємств та відповідно втрата людьми роботи , без котрої їхнє виживання ставилось під загрозу.

В теорії доволі просто забезпечивши їжу та платню в армії для міського населення ,що давало йому можливість вижити. Троте на цей позитивний аспект на практиці не так було просто реалізувати. Тим паче ,що його застосовували більшовики у, тому числі в українських містах, але про це я буду вести мову згодом у третьому розділі де я детальніше проаналізую методи більшовиків.

Тому, ситуація склалася таким чином , що УНР довилось опиратись на українське село котре в силу втоми від війни і економічних культурно, особливостей не було вмотивованим на боротьбу за УНР.

¹²³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 141

¹²⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 112

Таб. №1¹²⁵**Склад населення дев'яти губерній з територій котрих сформувалася
УНР**

Назва губернії	Загальна чис. населення	Перша по чис. група населення	Друга по чис. група населення	Третя по чис. група населення
Волинська	2 989 482	українське 70.1%	єврейське 13.2%	польське 6.2%
Подільська	3 018 299	українське 80.9%	єврейське 12.2%	російське 3.3%
Київська	3 559 229	українське 79.2%	єврейське 12.1%	російське 5.9%
Полтавська	2, 778 151	українське 90.0%	єврейське 4.0%	російське 2.6%
Чернігівська	2 297 854	українське 66.4%	російське 21.6%	Білоруське 6.6%
Харківська	2 492 316	українське 80.6%	російське 17.7%	єврейське 0.5%
Катеринославська	2 113 674	українське 68.9%	російське 17.3%	єврейське 4.7%
Херсонська	2 733 612	українське 53.5%	російське 21.0%	єврейське 11.8%
Таврійська	1 447 790	українське 42.2%	російське 27.9%	кримсько- татарське 13.6%

В усіх дев'яти губерніях переважало українське населення, проте у Чернігівській, Катеринославській та Таврійській губерніях ситуація мала перні

¹²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого . - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел , 1899-1905 .

особливості. У Чернігівській майже в усіх повітах частка українського населення складала близько 90%+ відсотків, проте загальна чисельність обумовлювалась наявністю Мглинського повіту, Новозибківського повіту та Стародубського повіту в котрих домінували росіяни, а частка українського населення була в районі 0.1%-0.2% відсотків. Також Суразький повіт в котрому домінували білоруси, а частка українського населення складала 0.1%.

У Катеринославській губернії такими повітами були Маріупольський повіт та Слов'яносербський повіт, у котрих частка українського населення складала 46.1% і 50% відповідно.

У Таврійській губернії ситуація складніша. В повітах розташованих на материковій частині домінують українці, на території повітів, що розташовані на Кримському півострові у більшості повітів переважно кримські-татари. Окрім, Перекопського повіту де порівно українців, росіян та кримських-татар та Керч-Єнікальського градоначальства і Сімферопольського повіту, де переважають росіяни.

З цього випливає, що в УНР були проблемні місця з певними територіями. Ці висновки я зробив на основі співставлення попередньо викладеного та проаналізованого матеріалу(у попередніх розділах) і даних етнічного складу населення певних територій. І мої висновки є такими, що в проблемних та не надійних місцях було, або мішане населення, або частка українського населення була низькою. Цими проблемними місцями і користувались більшовики у своїй агресії. До прикладу, Чернігівська губернія, як я показав мала ряд повітів у котрих не домінували українці і саме на цих територіях більшовики постійно намагалися чинити тиск з першу УД, а після її падіння саме з них почали вторгнення на територію України. У Таврійській губернії через наявність досить малої присутності українського елемента та не достатньо тісні зв'язки з кримськими-татами на Кримському півострові. Крим майже не фігурував у візії розвитку держави, оборони чи навіть якогось використання цього регіону. Відповідно на ці регіони не можна було опертися

як на мобілізаційно придатні , позаяк політика УНР в час Директорії передбачала залучення виключно українського елемента.

Отже , висновок аналізу цього аспекту ,це виявлений прямий зв'язок кількості українського населення у регіонах та слабких місцях в територіальній структурі УНР.

Якщо , розвивати тезу про залучення тільки українського населення до лав військ УНР то цю тезу можна підкріпити такими аргументами, як мова текстів присяг та публічної документації УНР. Для порівняння візьмемо підходи УД у цьому питанні .Текст військової присяги ¹²⁶ в УД був написаний очевидно , що українською мовою та для громадян УД ,але також існував варіант військової присяги¹²⁷ для громадян з іудейським віросповіданням. На противагу варіант присяги вояка УНР¹²⁸ існував в єдиній формі. Також грамоти до українського народу котрі видавав Гетьман , видавались двома мовами українською і російською.

Тому, з цього я роблю висновок , що у візії лідерів Директорії були відсутні намагання до цільового залучення у військо УНР якихось інших груп , окрім українців.

Таб.№2¹²⁹

Етнічний склад найбільших міст на території УНР

¹²⁶Закон та постанова Ради Міністрів УД про текст присяги на вірність військовій службі в УД; про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 4зв. Оригінал. Машинопис

¹²⁷ Закон та постанова Ради Міністрів УД про текст присяги на вірність військовій службі в УД для осіб іудейського віросповідання; про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 5. Оригінал. Машинопис

¹²⁸ Текст присяги вояка УНР від 27 березня 1919р. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 5, арк. 151

¹²⁹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого . - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел , 1899-1905 .

Назви міст	Загальна чис. населення	Перша по чис. група населення	Друга по чис. група населення	Третя по чис. група населення
Житомир	65 895	єврейське 46.4%	російське 25.7%	українське 13.9%
Кам'янець-подільський	35 934	єврейське 44.8%	українське 27.1%	російське 20.6%
Полтава	53 703	українське 56.0%	російське 20.5%	єврейське 19.9%
Ніжин	32 113	українське 67.7%	єврейське 23.6%	російське 7.4%
Київ	247 723	російське 54.2%	українське 22.2%	єврейське 12.1%
Харків	173 989	російське 63.2%	українське 25.9%	єврейське 5.7%
Одеса	40 3815	російське 49.1%	єврейське 30.8%	українське 9.4%
Катеринослав	112 839	російське 41.8%	єврейське 35.4%	українське 15.8%
Сімферополь	49 078	російське 45.7%	кримсько-татарське 19.7%	єврейське 15.9%

Для внесення більшої ясності в структуру урбанізованого населення , розділю термін **місто** на два під терміни **місто** та **містечко**. Під терміном **місто** ,я матиму на увазі великі поселення, як правило, промислово розвинені. На противагу, під терміном **містечка** я матиму на увазі не великі за кількістю мешканців урбанізовані поселення котрі ,або слабо індустріально розвинуті ,або тяжіють до аграрного способу життя.

Зауважу, що у місті Житомирі , як і у інших містечках Волині переважає єврейське населення , переважно у містечках частка його становить половину від населення. У Київській губернії у всіх містечках окрім міста Києва домінує українське та єврейське населення. У Харківській губернії, окрім міста Харкова, ситуація з українським населенням дзеркальна, що і у Київській губернії. Ситуація по Херсонській губернії свідчить , що українське населення не є домінуючою групою майже у жодному містечку губернії. По Катеринославській губернії ситуація схожа ,але трішки краща стосовно частки українського населення, як у містечках так і у місті Катеринославі. Природньо

, що най гірша ситуація з часткою українського населення у містах та містечках в Таврійській губернії.

Ця картина дає нам розуміння ,що при формуванні на українських землях міст ,котрі відігравали роль промислових центрів, природнім для цього процесу була відсутність активного залучення у міста українського населення у силу низки факторів.¹³⁰

Виявом цього процесу стало те ,що сформувалась велика група міст на котрі у силу специфіки залучення населення , Директорією котра концентрувалась на роботі з українським населенням , не могла опертись та відповідно залучати їх до будь чого , у тому числі служби в армії.

Тому , у регіонах в меншій мірі сходу (Харківська ,Катеринославська) , у більшій півдня(це Херсонська та Таврійська губернії) УНР, не було не те , що українського міста ,а навіть подекуди і містечка. Звісно можна мені апелювати ,що населення сіл , як і загальне по цих губерніях було українським. Проте , цей аргумент не є релевантний , адже у попередніх розділах я показав ,що населення сіл даних регіонів більше тяжіє до «отаманщини» , аніж до залучення до державних проектів по типу УНР.

Тож, можна прослідкувати зв'язок між стрімкою втратою територій півдня і схожу , під час другої радяно-української війни , котру я описав вище, та етнічним складом міст даних регіонів. Відповідно до цієї логіки , центр країни з домінацією українських містечок став більш надійною опорою , та довше перебував в руках центральної влади УНР. Най більш надійним регіоном ,на котрий оперлась УНР були Волині, Поділля та частково Київщина. Як у залученні кадру у війська та проведенням результативної мобілізації став , так і у розбудові інших державних інститутів .

¹³⁰ Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX—XX ст.)//Український історико-географічний збірник, випуск 2, Київ, 1972. С. 87

Проте, тут мені знов можна апелювати ,що в цих регіонах у містечках домінує єврейське населення. Так , але про фактор та роль єврейського населення і чому це не проблема для УНР, трішки згодом.

Головне у цих ,надійних, регіонах те , що у них не має великих промислових центрів.¹³¹ Адже , як я уже наводив приклади, коли населення у промислових центрах опиняється без роботи в силу обставин , що склались у цей період. У даному середовищі починаються заворушення пов'язані з тим, що у людей не має коштів на виживання через відсутність роботи. Саме ,ці виступи проти влади спровоковані соціальними аспектами і становили головну небезпеку ,для стабільності держави, адже повстання вміло використовували на свою користь вороги, в першу чергу Більшовики. Відповідно , де не було промислового прошарку населення небезпека у повстаннях була меншою та поведінка населення більш прогнозованою.

Що стосується єврейського населення і його взаємодія з мобілізаційною системою УНР , то така була відсутня. Проте , слід зауважити , що представники єврейської общини були присутні в війську УНР ,проте не як правило , а як виняток з правил. Це впливало з позиції ,що займало єврейське населення , як на Українській землях так і в цілому у Східній Європі¹³² . Котра у єврейського населення, була нейтральною.

Тобто ,дане населення не брало активну участь у жодних чужих проектах державного будівництва та старалось триматися осторонь чужої політичної діяльності, концентруючись на розвитку власних автономних проектів. Якщо , вести мову про документальні свідчення становища євреїв у котрому вони перебувають станом на 1919 р. то ми побачимо таку картину. Згідно документу

¹³¹ Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. - 1914 р.) // УІЖ. - 1994. - №6. - С. 72 - 81.

¹³² Іванова Анастасія. Єврейська національна автономія в Україні: спроба юридичного аналізу//Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей / Ред. С. Гірік. — Київ: Laurus, 2018. — 198 с., іл.; (Серія «Бібліотека журналу „Judaica Ukrainica“»). — ISBN 978-966-2449-81-5 С. 27

¹³³, відбулась розмова представників єврейських общин і Ревуцького (ймовірно Міністра єврейських справ УНР Аврама Ревуцького) у ході котрої представники єврейської общини заявили:

«Ми чекали на рятівників, вони прийшли і що ж, на жаль. Знову ті ж погроми в Житомирі, Бердичеві та в інших місцях, і ніхто цих погромів не припинить, кожен день ми дізнаємося про нові погроми і нові звірствах»

На ці звинувачення міністр відповідає ,що такі випадки не є ціле направленою політикою УНР. Напрочуд, ці прикрі випадки вчиняють окремі люди з власної ініціативи , до прикладу у Житомирі полковник Палієнко. Про особу даного полковника і його субординацію УНР говорить той факт , що в міській думі (імовірно Житомира) він говорив: «Захочу арештую всю Директорію». Тож з цього ми бачимо , що стосунки УНР і єврейських общин є доволі складні , проте УРН не йде на ціле направлену конфронтацію.

Стосовно загального настрою в цих общинах говорить той факт котрий можна знайти у документі¹³⁴, про те що «жиди» скуповують у залізничників та козаків набої по 5 карбованців за одиницю. Це свідчить , що євреї озброюючись убезпечують себе для не допущення прикладів наведених вище. Проте це вписується у парадигму нейтралітету єврейського населення.

Тому, єврейське населення є доволі нейтральним та не становить небезпеки існуванню УНР, на «надійних» територіях (де їх кількість в містечках становить більшість) на котрі опиралась українська держава.

¹³³Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 141

¹³⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – С. 139

Тож, підсумовуючи вище сказане, було виявлено зв'язок між впливом від економічної кризи котра призвела до закриття підприємств і настроями робітників у великих промислових центрах, котрі призводили до заворушень і використанням їх проти УНР. Також, продемонстровано вплив етнічної складової населення на стабільність держави. Виявлено взаємозв'язок між низьким рівнем представлення українського населення в регіоні та проблемними регіонами держави, та дзеркальну логіку стосовно стабільних регіонів. Також, виявлено такий зв'язок між рівнем представлення українського населення в містах та містечках країни. Коротко проаналізовано відносини з єврейським населенням , та виявлено його нейтралітет. Відповідно до цього існує взаємозв'язок котрий в залежності до того ,до котрої категорії належить регіон надійності та не надійності регіонів , стосовно їх мобілізаційної придатності.

Отож , у даному розділі мені вдалося реконструювати підходи та хід мобілізаційних процесів УНР у контексті мобілізаційної системи, провести аналіз двох моделей мобілізації , виявити взаємозв'язок між етнічним та соціальним складом регіонів та його підтримкою УНР, виявити особливості підходів у роботі УНР з різними групами населення у контексті мобілізаційних заходів.

Розділ III. Порівняння моделей мобілізації УНР та її противників і союзників

3.1 Система мобілізації в Червоній армії.

Спочатку свого формування сили військові сили більшовиків опирались на загони Червоної Гвардії, котрі почали активно формуватися одразу після Жовтневої Революції . Котрі формувались стихійним способом , здебільшого із прихильників лівої ідеології та не мали рис регулярної армії.

Невдача цих загонів ,у тому числі, підчас першої радяно-української війни у боях з українськими , німецькими та австро-угорськими частинами , з подальшою поразкою у війні та підписанням Брестського миру , спонукала більшовицьких лідерів до змін.

Тому, 23 лютого було створено Робочу Селянську Червону Армію ,або більш відомою під назвою Червона армія ¹³⁵. Котра уже мала риси регулярної армії та залучала ,так званих воєнних спеціалістів з числа колишніх офіцерів та солдатів Російської імперії (рос. военспецов) , котрі як раз і привили її організаційно-штатну структуру до критерій регулярної армії. Завдяки цьому почали формуватися батальйони, полки, дивізії , корпуси і тд. . Першою дивізією ЧА була Латвійська стрілецька дивізія сформована 13 квітня 1918 р. і в подальшому стала моделлю для формування частин в майбутньому.

більшовики мобілізували людей у лави своїх військ здебільшого на «добровільній» основі. Потрібно згадати ,що у кінці 1917 р. більшовики , як згадує у своїй мемуарній праці Антонов-Овсієнко А.В. ¹³⁶стосовно обговорення цього питання у грудні 1917 р., намагались впровадити призов за моделлю Російської імперії. За його словами, ідея полягала з формування з солдат фронтовиків та особового складу запасних частин підрозділів котрі мали стати «армією соціалістичної республіки».

Проте, швидко відмовились від цієї моделі та надали переваги спиратись на стихійно створені загони Червоної Гвардії. В формуванні котрої брали активну участь, у тому числі, робітники з великих промислових центрів Росії котрі пішли за радянською владою. Великою мірою на це їх рішення вплинуло , як

¹³⁵. Нестеров О. В. От красногвардейских отрядов до регулярных частей Красной Армии. // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 3. — С.46-50

¹³⁶ Антонов-Овсеенко В. А. Строительство Красной Армии в революции. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 10

згадує Антонов-Овсієнко оперативне забезпечення харчами великих промислових центрів продовольством з Сибіру.

Проте після зміни курсу на формування регулярної армії, за справу береться Троцький Л.Д.¹³⁷. Котрий формує систему військових комісаріатів, котра і повинна була мобілізувати людей. З початку вони мали працювати, як вербувальні пункти для залучення добровольців, для збільшення котрого у школах було введено обов'язковий курс з вивчення військового мистецтва. Також, до методів зацікавлення населення для служби в армії, солдатам виплачувались по 15 руб. добових, що було досить пристойною сумою.¹³⁸

Проте, швидко стало зрозуміло, що на добровольцях армії не збудувати, через не достатню кількість охочих та не бажання перебувати тривалий період на службі.

Тому, була видана постанова «Про примусовий набір до РСЧА»¹³⁹, котрий передбачав набір до лав ЧА солдатів на термін спершу встановлений на шість місяців у подальшому змінений на рік. Проте, слід зауважити, що як такого регулярного призову не було, а примусовий набір це міра військового часу, тому формально армія комплектувалась на «добровільній» основі. Результатом цих заходів стало нарощення чисельності армії та її бойових можливостей.

Тому, станом на кінець 1919 р. загальна чисельність Червоної армії перебуває на рівні 3 мл. осіб.¹⁴⁰

¹³⁷ Валерий Краснов, Владимир Дайнес. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт: Документы. Мнения. Размышления. Москва, 2000. С. 177

¹³⁹ Постановление ВЦИК о переходе к всеобщей мобилизации рабочих и беднейших крестьян в Рабоче-Крестьянскую Красную Армию от 29 мая 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/18-05-29.htm>

¹⁴⁰ Троцкий, Лев Давидович. Как вооружалась революция : (на военной работе) / Т. 2 : 1919-1920 гг. Кн. 1 : Тысяча девятьсот девятнадцатый год. Москва - 1924. С. 272-282

Дисципліна грала не менш важливу роль у процесі формування армії та ефективної системи мобілізації. Позаяк, контролем цього процесу завідувало ЧК. Котре своїми жорстокими методами поведінки з особами, підрозділами котрі не підпорядковуються наказам, місцевим населенням, особами котрі вважались ними ворожими, утримували владу більшовиків при не лояльності більшості населення.

Варто зазначити, що у формування ЧА величезний вклад зробив Троцький Л.Д котрий налагодив функціонування системи військових комісаріатів, створив потужні пропагандистські органи котрі забезпечували високий бойовий дух армії, налагодив забезпечення армії продовольством та усім необхідним спорядженням. Ці всі заходи принесли їм у результаті перемогу у війні.

Отож, підсумовуючи аналіз мобілізаційної системи більшовиків, можна стверджувати, що дана система відповідала нормам ситуації, що склалася та була ефективною. Це відбулося завдяки соціальним явищам, політичній кон'юнктурі, правильній організації, жорсткій дисципліні та таланту військово-політичного командування Червоних у тому числі і Лева Троцького.

3.2.1 Мобілізаційна система в Добровольчій армії.

Добровольча армія у своїй назві містить слово, що має на увазі її характер виникнення. З кінця 1917 р. та на початку 1918 р. Добровольча армія формувалась на засадах добровільного приєднання до утворення. Переважно на першому етапі до ДА приєднувались прихильники відновлення монархії, офіцери, імперська аристократія та представники органів державної влади колишньої Російської імперії¹⁴¹. Вони і склали основу ДА котра мала збільшити свій чисельний склад за рахунок долучення більш широких верств

¹⁴¹ Зайцов А. А. 1918 год. Очерки по истории русской гражданской войны. С. 127

населення ,у ході своєї війни по звільненню захоплених більшовиками територій.

Денікін у своїх спогадах ¹⁴² наводить загальну чисельність ДА ,станом на початок 1919 р. в районі 48 тис. особового складу. Цих військ в контексті обширного фронту та значних сил противників ДА не вистачало.

Тому, для поповнення та масштабування діючих частин починається мобілізація. Як підкреслює сам генерал , після початку мобілізації від добровольчого принципу ДА залишилась тільки назва. Мобілізація почалась у Кубанських частинах весною , а з 2 серпня 1919 р. вона починається і у регулярних частинах.

Мобілізаційна система ДА засновувалась на системі призову ,що діяла до ПСВ в Російській імперії та була в останнє кодифікована Статутом 1915 р¹⁴³.

Мобілізація найкраще проходить на Північному Кавказі там вдалося залучити протягом трьох хвиль мобілізації ,аж десять років призову від 1910 по 1920 роки.(Мається на увазі , що на момент 1910 року, до прикладу, призовнику виповнилось 21 рік)У Приазовському краї вдалось залучити лише два 1917,1918 та частково 1915,1916 роки. В Криму тільки 1918 р. Хід мобілізації успішно проходить тільки частково , позаяк як скаржився автор , хазяйнування більшовиків на звільнених територіях повністю зруйнувало систему військового обліку та формування списків призовників.

Тому, ефективно рекрутувати кадри з підконтрольних територій не вдається , позаяк без списків призовників не можливо залучити резервістів. Тим паче дізнатись скільки на даній території перебуває людей з тою чи іншою

¹⁴² Деникин А. И. Очерки русской смуты: — Т. I–V.. — Париж; Берлин: Изд. Поволоцкого; Слово; Медный всадник, 1921–1926.; М.: «Наука», 1991.; Айрис-пресс, 2006. ГЛ.10

¹⁴³ Статут про військову повинність від 31 травня 1915р. [електронний ресурс] - (Т. 4 :Статут про військову повинність. - 1915.)Режим доступу:<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17822-t-4-ustav-o-voinskoj-povinnosti-1915#mode/inspect/page/22/zoom/4>

військово обліковою спеціальністю , без цих даних комплектація частин , як мінімум ускладнена.

Тож, станом на жовтень-листопад 1919 р. чисельність військ вдається збільшити до 98 тис. осіб ¹⁴⁴, що правда 50 тис. з них це Донські козаки. Проте , Червоні сконцентрували проти ДА на той момент 160 тис. особового складу і завдяки цьому здобули чисельну перевагу. Ситуацію погіршувало те , що в тилу ДА , загони Н. Махна почали активну діяльність , котра полягала у рейдових діях проти ліній комунікацій ДА. В силу чого з більшовицьких фронтів доводиться знімати частини та залучати їх до боротьби з Махновцями.

Що стосується дезертирства то станом на 1919 р. в ДА воно складало приблизно 20%-30% відсотків від особового складу, на противагу у 1918 р., не більше 5%. Це зростання пов'язане з важкими умовами війни , не достатність зброї та медикаментів , великої кількості не бойових втрат, у тому числі серед офіцерського ядра армії¹⁴⁵. Втрати особового складу спонукають ДА до рекрутування бійців з лав полонених Червоних солдатів, наслідком цієї практики стає збільшення числа «перебіжчиків» серед солдатського складу, до третини від загальної кількості. Не достатня допомога зі сторони союзників , на котру розраховувала ДА. Усі ці фактори призводять до того , що до кінця 1919 р. Червоні перехоплюють стратегічну ініціативу , це призводить до початку кінця ДА та поступового витіснення її з територій колишньої Російської імперії.

Отже, в силу вимивання ядра ДА через втрати та відповідно її якості , не достатньо ефективній системі залучення військового кадру, через її руйнування. Збільшення дезертирства та важких умов ведення війни , в силу

¹⁴⁴ Деникин А. И. Очерки русской смуты: — Т. I–V.. — Париж; Берлин: Изд. Поволоцкого; Слово; Медный всадник, 1921–1926.; М.: «Наука», 1991.; Айрис-пресс, 2006. ГЛ. 11

¹⁴⁵ Карпенко С. В. Белые генералы и красная смута / С. В. Карпенко. — М.: Вече. — 2009. С. 82-110

чого Червоні здобувають чисельну перевагу, ДА зазнає невдачі та програє війну в кінцевому результаті.

3.2.2 Система мобілізації у козацьких військах Дону, Кубані та Терику.

Не можна не оминати найбільш боєздатну частину Білого руху котрою були козацькі формування. У моєму дослідженні я розглядаю мобілізаційні системи трьох з одинадцяти козацьких формування, військо Донське Кубанське та Терське, як три найбільші та у військовому плані найсильніші війська.

При аналізі даної тематики, важливими стали праці дослідника В.Задунайського у котрих він значну увагу присвячено й вивченню військової системи, воєнного і бойового мистецтва козацьких формувань Північного Кавказу напередодні та впродовж революційної доби. (Використання “лави” козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни ¹⁴⁶; Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. ¹⁴⁷; Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. ¹⁴⁸; Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г.Шкуро ¹⁴⁹; Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. ¹⁵⁰; Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого,

¹⁴⁶Задунайський В. Використання “лави” козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 262-267.

¹⁴⁷ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.

¹⁴⁸ Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.

¹⁴⁹ Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г.Шкуро // Військово-науковий вісник. – Випуск 32. – Львів: НАСВ, 2019. – С. 121-134.

¹⁵⁰ Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28-29 листопада 2019). Частина I. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка. ФОП Цьома С.П., 2019. – С. 41-45.

Н.Махна і В.Білаша)¹⁵¹; Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р.¹⁵²; Спогади Ф. І. Єлісеєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р.¹⁵³; Військова хитрість «Заскочити зненацька» у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків-повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісеєва та А. Шкуро навесні 1918 р.¹⁵⁴)

Характер та специфіка служби козаків до ПСВ ,обумовило поведінку та дії козацьких формувань підчас Громадянської війни. Російська імперія застосовувала козаків у своїх війнах , як добре підготовлену та завжди готову до війни силу.

Тому , що військова служба для козаків була роботою за яку вони отримували привілейований статус, самоуправління та платню.¹⁵⁵ Їхня служба оплачувалась державою, нею видавалась вогнепальна зброя, а усе решта козак мусив придбати за власний кошт. Тобто коня , зброю, холодну зброю та екіпірування¹⁵⁶. Це робило їх економічно доцільними . За свою службу вони отримували платню та привілеї. Спадкові воїни , які мали ,зазвичай, кращий рівень підготовки чим звичайні солдати , були економічно дешевші та ефективніші. Козацькі формування несли , переважно, допоміжну роль в армії

¹⁵¹ Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого, Н.Махна і В.Білаша) // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м.Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К.В.Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8-13.

¹⁵² Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. // Lituanistyka I wschodznawstwo. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. S. 359-369.

¹⁵³ Задунайський В. Спогади Ф. І. Єлісеєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 35. – Львів: НАСВ, 2021. – С. 125-141

¹⁵⁴ Задунайський В. Військова хитрість «Заскочити зненацька» у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків-повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісеєва та А. Шкуро навесні 1918 р. / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 30. – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, ІПІ Лисенко М.М., 2021. – С. 306-314

¹⁵⁵ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – Киев.: Изд-во Акад. Наук УССР, 1956. – С.225

¹⁵⁶ Малукало А. Н. Кубанське козацьке військо в 1860-1914 рр .: організація, система управління і функціонування, соціально-економічний статус , Краснодар: Кубанькино, 2003 с. 59

, хоча інколи і застосовувались як регулярні частини.¹⁵⁷ Проте використовувались, разом з регулярними військами, як допоміжний елемент.

Як автономний елемент ,вони не використовувались, через відсутність повноцінного набору інструментів для такого роду операцій, тобто як тилових частин та артилерії в достатній кількості. В козацьких військах переважала кавалерія та артилерія. Проте в Кубанському війську були присутній піхотні підрозділи , що вирізняло їх з поміж інших, що дозволяло виконувати йому не властиві для інших військ задачі. ¹⁵⁸

Статус козака передавався по спадковості від батька до сина. Стосовно призовної системи ,у козаків вона була добровільною, проте при відмові служити в війську людину виключали з козацької верстви і переводили до верстви звичайних не привілейованих громадян. Після такого переходу людина втрачала привілеї на землю на територіях козацьких військ , підпадала під загальну систему призову та була виключеною з спільноти.

Тому, специфіка цієї верстви передбачає , що військові формування мають вищий бойовий дух та більшу вмотивованість. Великий вплив на бажання воювати з більшовиками , мало те ,що в картині світу більшовиків такої верстви ,як козаки не могло існувати.

Позаяк, задля виживання та збереження своїх привілеїв та способу життя козаки були змушені боротися з Червоними на стороні ДА. ¹⁵⁹

¹⁵⁷ Краснов П. Н. Історія війська Донського. Картини колишнього Тихого Дону. - Москва .: Вече, 2007. С. 228

¹⁵⁸Писаренко Д. С. Терское казачество: Три года революции и борьбы. 1917—1920. — М.: Кучково поле; Военная книга, 2016. С. 375

¹⁵⁹ Zadunaiskyi V. Two types of individual armed combat of the Kuban Cossaks before World War I: reasons, content and essence // East European Historical Bulletin. – № 14 (2020). – S. 65-75.– 2020. – № 14. – S. 65-75.

За статутом 1915 р.¹⁶⁰ , у козацьких військах термін служби були 18 років . Служба була поділена на три етапи, відповідно 1 рік в підготовчій ,12 польовій та 5 в запасі. Ті козаки які потрапили в запас несли службу в запасних частинах та в частинах правопорядку.

Треба зауважити ,що в козацьких військах існувала практики постійних військових тренувань задля підтримання бойової форми та збереження навичок серед особового складу¹⁶¹. Ці тренування проходили ,як у спеціалізованих центрах вишколу та під час військових зборів. Також, мала місце практика військово спортивних заходів ,котрі організовувались з тією ж метою¹⁶².

Тому, при потребі оголошення мобілізації можна було швидко сформувати підрозділи зі всіх років народження ,котрі перебували на дійсній службі та при потребі залучити п'ять резервних років народження.

Тому, специфікою козацьких підрозділів було те , що після проведення мобілізації ці частини , в силу описаних вище факторів , були боєздатні та готові до виконання бойових завдань. Додатковим фактором котрий покращував ефективність , був здатність проводити швидко мобілізацію, в силу специфіки побуту та територіального принципу комплектації . Такими характеристиками не володіло жодні інші військові формування , що робило їх більш ефективнішими в умовах Громадянської війни.

¹⁶⁰ Статут про військову повинність від 31 травня 1915р. [електронний ресурс] - (Т. 4 :Статут про військову повинність. - 1915.)Режим доступу:<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17822-t-4-ustav-o-voinskoj-povinnosti-1915#mode/inspect/page/22/zoom/4>

¹⁶¹ Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 204 с.

¹⁶² Задунайський В. Козацькі учбові збори початку XX ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник / Гол. ред. В. Смолій. – Вип.7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.268-279.

Отже, козацькі формування Кубані та Терику, стали потужною силою ДА, а Донськ козаки потужним союзником. Це було можливо завдяки соціальним особливостям даних груп населення. Проте, в силу низки обставин котрі спіткали загалом ДА, чисельна перевага Червоних змінила хід війни не на користь козацьких формувань.

3.3 Система мобілізації в Польщі.

Зародки польської армії починають своє формування задовго до офіційного її утворення в 1918 р. Це відбувається, ще на початку ПСВ коли Юзефом Пілсудським, у складі та інтересах Австро-Угорської армії, на добровільній основі були сформовані легіони у котрі вступали патріотично налаштовані поляками. Також, на протилежному боці фронту, у Російській імперії, після приходу до влади Тимчасового Уряду були створені Польські корпуси(загалом три). Проте, вони були менш вдалою спробою консолідації польських патріотів у єдині військові з'єднання з метою відновлення Речі Посполитої. Незважаючи на це ці дві формації стали кузницею кадрів для майбутнього Війська Польського.¹⁶³

Важливим фактором формування такого роду утворень, було розвинуте національне самоусвідомлення польського народу та бажання відродити свою державність. Це дуже допомогло у боротьбі за державність та при формуванні військових підрозділів.

Формування польського війська почалось з жовтня-листопада 1918 р. На той момент воно володіло доволі не значними силами, проте одразу вступило у бойові дії. Першим бойовим хрещенням для ВП стали бої за Галичину та в особливості, на першому етапі, бої за Львів. Потужним фактором, що посилив позиції Польщі був успіх Великопольського повстання у Західній Польщі, в

¹⁶³ Wyszczelski L., *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006 С. 97

результаті перемоги котрого, польська армія отримала поповнення у розмірі 72 тис. бійців після злиття двох армій.¹⁶⁴

Та не менш важливою перевагою польської армії була наявність запілля, котре розташувалось на землях Західної та Центральної Польщі, та стало надійною опорою для формування та забезпечення ВП.

Важливо зауважити ,що у Польщі не було ,на той період, жодних природніх ворогів котрі б загрожували її існуванню. (Окрім більшовиків, але це не стосується мого хронологічного періоду) Позаяк, жоден сусід ,з котрим Польща мала прикордонні конфлікти, не ставив собі за мету захопити усі її землі та ліквідувати державність.

Глобальна підтримка Польщі на світовій арені та в особливості серед країн членів Антанти, дозволила полякам отримувати підтримку зброєю припасами та політичну. Виявом такої підтримки було формування Блакитної армії генерала Галлера ,що відбувалось у Франції та за її підтримки за принципом добровільного приєднання. Дану армію комплектували з числа солдат французької армії польського походження , військово-полонених ЦД та добровольців польських емігрантів з Канади ,США , Бразилії та ін. країн. Котра у результаті була надіслана на допомогу Польщі.

На початку формування ВП набір на службу переважно був на добровільній основі , позаяк добровольці цілком задовольняли потреби війська в особовому складі. Проте вже 29 жовтня 1918 був виданий «Тимчасовий акт про загальну обов'язкову військову службу»¹⁶⁵ , котрим передбачалася можливість призову

¹⁶⁴ Antoni Czubiński, Powstanie Wielkopolskie 1918—1919. Geneza-charakter-znaczenie, Poznań 1978 С. 110

¹⁶⁵ Тимчасовий акт про загальну обов'язкову військову службу (Вісник законів від 29 жовтня 1918 р. номер 13, ст. 28 із змінами) – (Tymczasowa ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej (Dz. U. z 29 października 1918r. nr 13 poz. 28 z późn. zm.)) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19180130028>

усіх громадян чоловічої статі старших за віком 20 років. Вже у 1919 році мобілізаційний принцип здомінував у наборі солдат на службу у війську. Станом на середину серпень 1919 р. ВП зросло до 584 тис. особового ¹⁶⁶складу.

Ефективність мобілізації була висока і не зважаючи на склад армії 70% котрої складала мобілізовані з сільської місцевості. Навіть попри більшовицьку пропаганду і міф про низький рівень патріотизму польського селянства, бойовий бунт військ зберігався на високому рівні. Це дозволяло утримувати рівень дезертирства у допустимих межах.¹⁶⁷

Протягом бойових операцій кінця 1918 р. - 1919 р., Польська держава та ВП збільшили свої території та посилили свої позиції, гарантувавши стабільність та державну безпеку в тій мірі в котрій було можливо у той період. Позиції Польської держави посилились до такої степені, що вона могли дозволити собі приступити до формування буферної зони на сході задля свого захисту.

Час, це був унікальний ресурс котрим володіли поляки і більше ніхто з аналізованих сторін. Позаяк, поки більшовики, ДА, УНР змагалися між собою з початку 1918 р. поляки не були втягнуті у цю боротьбу. Тим паче, УНР слугувала весь цей час прекрасним буфером від більшовиків та ДА приймаючи їх удари, втрачаючи людей та потерпаючи від розорення територій. Це тривало аж до відступу армії УНР на польську територію, після чого Польща зустрілася з більшовицькою загрозою безпосередньо.

Отже, польській державі вдалось вибудувати ефективну систему мобілізації та комплектування військ. Цьому сприяло високий патріотичний дух населення та бажання відродити власну державу, підтримка зі сторони держав Антанти та час, як один з найголовніших факторів.

¹⁶⁶ Lech Wyszczelski, Powstanie i rozwój Wojska Polskiego w latach 1918-1921/ LECH WYSZCZELSKI WARSZAWA, 2007 С. 28

¹⁶⁷ Piotr Stawecki, Wojsko Polskie i społeczeństwo w latach 1919-1920 w świetle raportów i komunikatów naczelných władz wojskowych /Przegląd Historyczno-Wojskowy 13 (64)/4 (242), 2012 С.7-28

3.4 Порівняння сторін за критеріями.

-Запілля

Найнадійнішим запллям володіли Червоні та Друга Річ Посполита, позаяк в силу обставин ворог не міг проникнути у їх заплля , ні за допомогою рейдових дій ,ні за допомогою своїх агентів котрі б влаштовували широкомасштабні та значущі диверсії.

На противагу в УНР та ДА були схожі проблеми з формуванням заплля, спільними рисами були нестабільність безпекової ситуації на теренах котрі вони контролювали , велика частка населення деморалізована противником, масове проникнення ворожої агентури. У випадку з ДА інфраструктура заплля поруйнована революційними процесами та на звільнених територіях безпосередньо діяльністю більшовиків. Стосовно УНР на додачу до попереднього досвіду окупації територій більшовиками котрий спричинив негативний вплив на стійкість держави та був підсилений новою окупацією даних територій, до відсутності ефективного заплля також доєднався фактор польського впливу, а сам військові дії на Волині.

-Потенціал

Найбільшим потенціалом володіли безумовно більшовики , на їх «материнських» територіях Москви ,Петрограду, земель розташованих поблизу верхньої та середньої течії Волги розміщувалось найбільша кількість населення ,а головне населення серед котрого було багато робітників котрі своїм виживанням цілком залежали від режиму більшовиків.

ДА базувалася на територіях аграрного , не густо заселеного півдня колишньої імперії з поруйнованим і обмеженим промисловим потенціалом , позаяк володіла завідома меншими стартовими позиціями.

УНР в теорії мала значний потенціал до розгортання військ , проте на практиці не бажання населення воювати , поруйновані революційними

змінами державні інституції та відсутність надійного запілля не дозволило УНР реалізувати свій потенціал.

ПВ мало менший потенціал мобілізації ніж більшовики ,проте це з повна компенсувалось підтримкою зі сторони країн Антанти , високого бойового духу армії, підтримки населення та наявністю часу на стратегічне розгортання.

-Підтримка

Спільними рисами Польської держави та УНР була залучення до формування держави та боротьби за неї , лише етнічних представників даних народів. Наявність інших груп населення у лавах цих формувань була винятком, а не правилом.

ДА залучала у свої лави всіх хто прихильників монархії та «старого» порядку, противників більшовиків. Проте фільтраційним параметром такого до єднання була прихильність до Російської імперської ідеології, у разі не толерування її ДА не співпрацювала з такими формуваннями. (до прикладу з УНР котре вважалось сепаратиським утворенням)

У більшовиків підхід до залучення у свої лави охоплював майже усі верстви населення , окрім буржуазії , землевласників та багатих селян. Вони співпрацюють та толерують майже усі ліві рухи прихильні до ідеї «Країни Рад» на теренах колишньої Російської імперії, не заважаючи на їх релігійну чи національну приналежність.

-Ідея

Ідея УНР та ПД полягала у відновленні їх держав та побудови бажаних типів суспільств у них. Ідейна основа ДА базувалась на ідеології колишньої Російської імперії. У більшовиків з поміж аналізованих формацій були найбільш глобальні плани котрі включали «звільнення» усього світу , починаючи з Європи.

-Час

Час ,це був унікальний ресурс котрим володіли поляки і більше ніхто з аналізованих сторін. Позаяк, поки більшовики , ДА, УНР змагалися між собою з початку 1918 р. поляки не були втягнуті у цю боротьбу. Тим паче, УНР слугувала весь цей час прекрасним буфером від більшовиків та ДА приймаючи їх удари, втрачаючи людей та потерпаючи від розорення територій. Це тривало аж до відступу армії УНР на польську територію, після чого Польща зустрілася з більшовицькою загрозою безпосередньо. Це дозволило польській державі провести стратегічне розгортання.

Висновки

Проаналізувавши військову-політичну та соціально-економічну ситуацію на території УНР впродовж осені 1918 – 1919 рр. (причини і наслідки анти-гетьманського повстання; становлення і функціонування Директорії; війни з Радянською Росією та Польщею; поширення «отаманщини» тощо) мені вдалося продемонструвати соціальне та політичне підґрунтя на котрому творилась система мобілізації узбройних силах УНР. Завдяки цьому, я зміг реконструювати настрої населення та їх вплив на бойовий дух військ, візії політичного керівництва Директорії УНР, а також проаналізувати вплив стратегічних успіхів і поразок на систему мобілізації.

Опрацювання джерел щодо організації і проведення мобілізаційних заходів в УНР дозволило реконструювати процес проведення мобілізації та виявити його позитивні та негативні моменти. Я окреслив, два підходи до мобілізації та вияви їх особливості й нішу застосування. Проаналізувавши мобілізаційну систему в УНР, зміг виявити її певну спадковість від Російської імперії та рівень ефективності. Також продемонстрував методи залучення особового складу та підтримки його бойового духу, наголосивши на специфіці

поняття «трудовий» народ в межах тогочасної візії керівництва УНР, що вплинуло і на розбудову держави та війська.

Залучення статистичних даних, щодо населення на території УНР, дозволило виявити регіональні та етнічні особливості земель та їх кореляцію з надійністю, або не надійністю даних територій, як для держави так і для проведення мобілізації. Виявлено взаємозв'язок між низьким рівнем представлення українського населення в регіоні та проблемними регіонами для державного будівництва (у тому числі й проведення мобілізації), та дзеркальну логіку стосовно стабільних регіонів. Також виявлено такий зв'язок між рівнем представлення українського населення в містах та містечках країни. Окреслено і специфічні відносини між єврейським населенням та УНР.

Порівняння системи мобілізацій та підходів у ДА, козацьких формуваннях (Дону, Кубані та Тереку), УНР, ЧА та Польщі підтвердило мою тезу про те, що зовнішні та внутрішні фактори, котрі впливають на державу, помножені на ідеологічні особливості, визначають основоположні принципи мобілізації. Най важливішими факторами у най ефективніших систем були людський та матеріально-технічний потенціал, широка народна підтримка та час.

Нажаль, УНР не володіла в повній мірі жодним з цих факторів для ефективної роботи мобілізаційної системи. Тому не мала шансу на перемогу у цій боротьбі. Я можу припустити, що навіть за наявності ефективної системи мобілізації кількість несприятливих факторів, з котрими стикнулась УНР, була критичною. Тому їх не могла б переважити жодна хороша та навіть прекрасна система мобілізації.

Беручи до уваги усі фактори, котрі вплинули на процес формування мобілізаційної системи Збройних Сил УНР, та підсумовуючи усю дослідницьку роботу з реконструкції процесів, виявлення тягlosti та ефективності, можна наголосити на тому, що система мобілізації військ УНР

була результатом дії зовнішніх факторів та візій вищого військово-політичного керівництва на побудову держави та її функціонування. Керівництво держави намагалося сформувати таку систему, котра могла б відповідати вимогам тодішнього часу та посприяти б порятунку УНР. Впливом цих факторів і обумовлені особливості функціонування системи мобілізації. Тому, в силу зовнішньо і внутрішньо політичних несприятливих обставин, мобілізаційна система УНР не змогла стати ефективною та виконати свою головну роль – забезпечити Наддніпрянську армію УНР необхідною кількістю бійців.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

-Центральний державний архів вищих органів влади та управління України:

1. Рапорт начальника Бульварного району державної варти м. Києва інспектору київської столичної Державної Варти про розстріл юрби студентів університету св. Володимира загоном добровільної дружини. 15 листопада 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 177–
Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/39-1216-1-71-177-jpg/>
2. Копія телеграми Поліського губерньського старости Міністру внутрішніх справ УД про безперешкодний пропуск більшовиків через український кордон внаслідок договору з штабом німецької дивізії. 3 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 250. Арк. 15 – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/64-1216-1-250-15-jpg/>
3. Наказ Ставки армії УНР про постанову Директорії УНР щодо забезпечення права на землю всім учасникам Дієвої армії УНР. 15 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 247–
Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/35-1074-2-37-247-jpg/>

4. Відозва Охтирського повітового комісара до робітників і селян про необхідність організації селянських спілок та рад селянських депутатів, реорганізації Державної варти та створення регулярної армії для захисту від більшовиків та білогвардійців. 21 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3 – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/30-1429-1-4-3-jpg/>
5. Наказ коменданта м. Катеринослава про мобілізацію до Війська УНР. 26 грудня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 2143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5 – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/23-2143-1-1-5-jpg/>
6. Про пенсію та допомогу батькам забитих козаків тощо. З журналу засідання Директорії УНР. 18 лютого 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 13 – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/42-1429-5-13-13-jpg/>
7. Закон УНР про Мобілізацію Армії УНР. 15 Жовтня 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 1 – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/35-1065-2-239-1-jpg/>
8. Закон та постанова Ради Міністрів УД про текст присяги на вірність військовій службі в УД; про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 4зв. Оригінал. Машинопис – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/1-4-jpg/>
9. Закон та постанова Ради Міністрів УД про текст присяги на вірність військовій службі в УД для осіб іудейського віросповідання; про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 5. Оригінал. Машинопис – Режим доступу: https://tsdavo.gov.ua/gmedia/3-2_2-jpg/
10. Текст присяги вояка УНР від 27 березня 1919р. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 5, арк. 151 – Режим доступу: <https://www.ucrainarma.org/doc/prysiaha-vijsk-unr.html>

-Державний архів Черкаської області:

11. Наказ № 6 в.о. повітового коменданта Звенигородського повіту, згідно з розпорядженням Директорії, про заборону самочинних формувань [кін.

1918 р.]. Державний архів Черкаської області ДАЧО, ф. Р-498, оп. 1, спр. 1, арк. 57. – Режим доступу: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=14>

-Збірки архівних документів

12. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2019. – 349 с.
13. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918 – 1922). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2018. – 612 с.
14. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). / Упорядник: Валентин Кавунник. – Київ, 2016. – 796 с.
15. Крах германской оккупации на Украине = Zusammenbruch der deutschen okkupation in der Ukraine : (по документам оккупантов) / под ред. М. Горького [и др.]. – [Москва]: История гражд. войны, 1936. – 205, [2] с. : фот. – ("История гражданской войны" в документах ; вып. 1). С.170.–
Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003623

- Окремі державні акти і документи вищих військових установ:

16. АКТ ЗЛУКИ (1919) – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Akt_zluky_1919

- 17.Нарада членів Генерального штабу Української Держави і промова начальника Генерального штабу О.Сливинського (15 листопада 1918 р.) – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.narada_gen.shtabu.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.narada_gen.shtabu.php)
- 18.Мирна угода між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з однієї та Українською Народньою Республікою, з іншої сторони (Берестейський договір) (9 лютого (27 січня за ст. ст.) 1918 р.) – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(02\)09.beresteiskyi_dogovir.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(02)09.beresteiskyi_dogovir.php)
- 19.Грамота до всього українського народу , від 29 квітня 1918 р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003300-18#Text>
- 20.ГРАМОТА Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. 14 листопада 1918 р.– Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)14.skoropadskiy.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)14.skoropadskiy.php)
- 21.Грамота Гетьмана всієї України до всіх громадян України від 10 листопада 1918 р. – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)10.skoropadskiy.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)10.skoropadskiy.php)
- 22.Повідомлення Голови Ради Міністрів С.Гербеля про найближчі завдання, які буде вирішувати Український Уряд (15 листопада 1918 р.)– Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.gerbel.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.gerbel.php)
- 23.Відозва Директорії Української Народньої Республіки (15 листопада 1918 р.) – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.vidozva_unr.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.vidozva_unr.php)
- 24.Звернення Гетьмана П.Скоропадського до офіцерів, козаків і солдатів (17 листопада 1918 р.) – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)17.Skoropadsky_zvernrnnya.ph](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)17.Skoropadsky_zvernrnnya.ph)

25. Акт зречення влади Гетьманом П. Скоропадським (14 грудня 1918 р.) –
 Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(12\)14.zrechennya_1.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(12)14.zrechennya_1.php)
26. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого . - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел , 1899-1905 .
27. Статут про військову повинність від 31 травня 1915р. - (Т. 4 :Статут про військову повинність. - 1915.) - Режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17822-t-4-ustav-o-voinskoy-povinnosti-1915#mode/inspect/page/22/zoom/4>
28. Постановление ВЦИК о переходе к всеобщей мобилизации рабочих и беднейших крестьян в Рабоче-Крестьянскую Красную Армию от 29 мая 1918 г. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/18-05-29.htm>
29. Тимчасовий акт про загальну обов'язкову військову службу (Вісник законів від 29 жовтня 1918 р. номер 13, ст. 28 із змінами) – (Tymczasowa ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej (Dz. U. z 29 października 1918r. nr 13 poz. 28 z późn. zm.)) – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19180130028>

-Мемуари учасників подій.

30. Винниченко В. Відродження нації/ ч. 3./ Київ–Відень, 1920. – С. 225-232.
31. Омелянович-Павленко, М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага, 1929. С. 17-48
32. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн.1 (Ч. I й II). – Мюнхен, 1946. – С.51
33. Антонов-Овсеенко В. А. Строительство Красной Армии в революции. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 10

- 34.Троцкий, Лев Давидович. Как вооружалась революция : (на военной работе) / Т. 2 : 1919-1920 гг. Кн. 1 : Тысяча девятьсот девятнадцатый год. Москва - 1924. С. 272-282
- 35.Деникин А. И. Очерки русской смуты: — Т. I–V.. — Париж; Берлин: Изд. Поволоцкого; Слово; Медный всадник, 1921–1926.; Москва: «Наука», 1991.; Айрис-пресс, 2006. — (Белая Россия). — ISBN 5-8112-1890-7.

Література

- 36.Білобровець О. СХІДНІ КРЕСИ В ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (1914-1925 РР.) // Житомирський державний університет імені Івана Франка/ Studia politologica Ucraino-Polona/ № 7 (2017).С. 10
- 37.Бойко О. Д. Григор'єв Никифор Олександрович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 198. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.
- 38.Бойко. О. Д. Зелений // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. — С. 322. — 672 с. : іл. — ISBN 966-00-0610-1.
- 39.Верстюк В. Ф. Громадянська війна в Україні 1917—1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 213. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.
- 40.Верстюк. В. Махно Нестор Іванович // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.:Парламентське видавництво, 2011. — с.433 ISBN 978-966-611-818-2
- 41.Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – Киев.: Изд-во Акад. Наук УССР, 1956. – С.225

42. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення і боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
43. Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії. // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 1999. – № 377. – С. 28-39
44. Голубко В. Збройні сили України періоду національної революції 1917—1921 рр. // Історія Українського війська. Навчально-методичний посібник. — Львів, 1999. — С. 74—90.
45. Демчучен О. Формування збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Демчучен. – К. : Національна академія оборони України, 2009. С. 27
46. Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX—XX ст.) // Український історико-географічний збірник, випуск 2, Київ, 1972. С. 87
47. Жадько В. Універсальна енциклопедія «Черкащина». Упорядник Віктор Жадько. — Київ, 2010. — С.967 — 968.
48. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
49. Задунайський В. В. Збройні сили УНР (1917-1920рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 235 с.- С. 81
50. Задунайський В. В. Зміни у системі вищого управління збройних сил Директорії УНР влітку-восени 1919 р. / В. В. Задунайський // Військово-науковий вісник. - 2017. - Вип. 28. - С. 85-96.
51. Задунайський В. Використання “лави” козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 262-267.
52. Задунайський В. Використання “лави” козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни // Проблеми

- історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 262-267.
53. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.
54. Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого, Н.Махна і В.Білаша) // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м.Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К.В.Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8-13.
55. Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. // *Lituanistyka I wschodoznawstwo*. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. S. 359-369.
56. Задунайський В. Військова хитрість «Заскочити зненацька» у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків-повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісеєва та А. Шкуро навесні 1918 р. / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 30. – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, ПП Лисенко М.М., 2021. – С. 306-31
57. Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г.Шкуро // *Військово-науковий вісник*. – Випуск 32. – Львів: НАСВ, 2019. – С. 121-134.
58. Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 204 с.

- 59.Задунайський В. Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917-1920 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № ½. – С. 252-258.
- 60.Задунайський В. Вплив козацьких військових традицій на становлення Збройних Сил УНР в 1920 р. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2002. – № 2. – С.168-175.
- 61.Задунайський В. Загальновійськовий та козацький аспекти становлення структур Наддніпрянської Армії УНР (листопад 1918- лютий 1919 рр.) // Донецький вісник НТШ. – Донецьк, 2003. – Т. 4. – С. 262-268.
- 62.Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28-29 листопада 2019). Частина I. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка. ФОП Цьома С.П., 2019. – С. 41-45.
- 63.Задунайський В. Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник / Гол. ред. В. Смолій. – Вип.7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.268-279.
- 64.Задунайський В. Ранги та посади Наддніпрянської Армії // Київська старовина. – 1994. – №4. – С. 104-110.
- 65.Задунайський В. Розвиток системи вищого військового управління Збройних Сил УНР в 1920 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 29. – Львів: НАСВ, 2018. – С. 121-133.
- 66.Задунайський В. Спогади Ф. І. Єлісеєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р. // Військово-науковий вісник. – Випуск 35. – Львів: НАСВ, 2021. – С. 125-141
- 67.Задунайський В. Становлення та розвиток культурно-освітніх та релігійно-духовних структур у Наддніпрянській армії УНР (1918-1920

- рр.)// Вісник Донецького Університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С. 172-178.
68. Задунайський В. Структура вищого управління військ Української Народної Республіки за часів Центральної Ради (квітень 1918 р.) і Директорії (лютий 1919 р.): спільне і відмінне // Військово-науковий вісник. – Випуск 27. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 176-189.
69. Задунайський В. Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917-1919 рр.) // Схід. – 2001. – № 3. – С. 60-62.
70. Зайцов А. А. 1918 год. Очерки по истории русской гражданской войны. С. 127
71. Іванова А. Єврейська національна автономія в Україні: спроба юридичного аналізу//Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей / Ред. С. Гірик. — Київ: Laurus, 2018. — 198 с., іл.; (Серія «Бібліотека журналу „Judaica Ukrainica“»). — ISBN 978-966-2449-81-5 С. 27
72. Карпенко С. В. Белые генералы и красная смута / С. В. Карпенко. — М.: Вече. — 2009. С. 82-110
73. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – Київ, 1919. – 616 с.; Героїзм і трагедія Холодного яру. Збірник. – Київ, 1996. – С. 197-199
74. Ковальчук М. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів / Ковальчук М. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 2007. - 12. - С. 163
75. Котова С.В. «Образ врага» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої Світової Війни (1914–1918 рр.)// Дніпровський Національний Університет імені Олеся Гончара.- Дніпро, 2019 р. С. 213.
76. Краснов В. , Владимир Дайнес. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт: Документы. Мнения. Размышления. Москва, 2000. С. 177

- 77.Краснов П. Н. Історія війська Донського. Картини колишнього Тихого Дону. - Москва .: Вече, 2007. С. 228
- 78.Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. Львів, 1933. С. 110-120.
- 79.Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. - 1914 р.) // УІЖ. - 1994. - №6. - С. 72 - 81.
- 80.КУДІНОВ Д. В. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1900 р. – ЛЮТОМУ 1917 р.: ІСТОРИОГРАФІЯ// КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.- Київ, 2015 р. С.288-290.
- 81.Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів: Інститут українознавства НАНУ; видавничча фірма «Олір», 1995. — С. 297-298
- 82.Малукало А. Н. Кубанське козацьке військо в 1860-1914 рр .: організація, система управління і функціонування, соціально-економічний статус , Краснодар: Кубанькино, 2003 С. 59
- 83.Мироненко О. М. Верховне управління Українською державою (квітень — грудень 1918) // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Київ, 1995. — к.б.
- 84.Мокін І. С. Абсолютистські аспекти гетьманату П. П. Скоропадського// НУ «ОЮА».-Одеса, 2013р. С. 329-338.
- 85.Морозов А. Г. Холодний Яр // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 408-410. — 784 с. : іл. — ISBN 978-966-00-1359-9.
- 86.Нестеров О. В. От красногвардейских отрядов до регулярных частей Красной Армии. // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 3. — С.46-50.
- 87.Писаренко Д. С. Терское казачество: Три года революции и борьбы. 1917—1920. — Москва.: Кучково поле; Военная книга, 2016. С. 375

- 88.Рєєнт О. П. Жовтневий переворот у Петрограді 1917. Державний переворот у Росії 1917 а його відлуння в Україні // Енциклопедія історії України. — Київ : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. — 672 с. — С. 165—166.
- 89.Рєєнт О. П. Перша світова війна і Україна. Перша світова війна (Велика війна) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 162
- 90.Терлюк І. Я. Український органічний конституціоналізм: доба “Другої” УНР / І. Я. Терлюк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць. – 2015. – № 827. – С. 246–251.
- 91.Ткачук П.П. . ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР/ Видавництво “Львівська політехніка” №612 ,2008 С.92
- 92.Щусь О. Й. . ВІЙНА РСФРР І УНР 1918—1919 РР. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : А — В. — С. 538. — 688 с. : іл. — ISBN 966-00-0734-5
- 93.Щусь О.Й. Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917-1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : А — В. — 688 с. : іл. — ISBN 966-00-0734-5.
94. Czubiński A. , Powstanie Wielkopolskie 1918—1919. Geneza-charakter-znaczenie, Poznań: 1978 С. 110
- 95.Hart P. The Great War: A Combat History of the First World War. Oxford University Press, USA, 2013. С. 22
- 96.Klimecki M. Polsko-ukrainska wojna o wschodnia Galicje 1918–1919 r. Polskie spojrzenie / M. Klimecki // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 2009. - Вип. 18. - С. 373-384. –

- Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Uks_2009_18_45
97. Stawecki P., Wojsko Polskie i społeczeństwo w latach 1919-1920 w świetle raportów i komunikatów naczelnych władz wojskowych /Przegląd Historyczno-Wojskowy 13 (64)/4 (242), 2012 С.7-28 – Режим доступу: [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Historyczno_Wojskowy/Przeglad_Historyczno_Wojskowy-r2012-t13_\(64\)-n4_\(242\)/Przeglad_Historyczno_Wojskowy-r2012-t13_\(64\)-n4_\(242\)-s7-28/Przeglad_Historyczno_Wojskowy-r2012-t13_\(64\)-n4_\(242\)-s7-28.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Historyczno_Wojskowy/Przeglad_Historyczno_Wojskowy-r2012-t13_(64)-n4_(242)/Przeglad_Historyczno_Wojskowy-r2012-t13_(64)-n4_(242)-s7-28/Przeglad_Historyczno_Wojskowy-r2012-t13_(64)-n4_(242)-s7-28.pdf)
98. Wyszczelski L., Powstanie i rozwój Wojska Polskiego w latach 1918-1921/ LECH WYSZCZELSKI WARSZAWA, 2007 С. 28 – Режим доступу: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Slupskie_Studia_Historyczne/Slupskie_Studia_Historyczne-r2007-t13/Slupskie_Studia_Historyczne-r2007-t13-s21-38/Slupskie_Studia_Historyczne-r2007-t13-s21-38.pdf
99. Wyszczelski L., Wojsko Polskie w latach 1918–1921, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006. 529с. - С. 97 – Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/3220052/>
100. Zadunaiskyi V. Two types of individual armed combat of the Kuban Cossaks before World War I: reasons, content and essence // East European Historical Bulletin. – № 14 (2020). – S. 65-75.– **2020.** – № 14. – S. 65-75.